

Türk Attila

A Krím-félsziget régészete a
késő antikvitástól
a késő középkorig
(Kr. u. 6–11. század)

The archaeology
of the Crimean Peninsula
from Late Antiquity to the Middle Ages
(6–11th centuries AD)

PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM RÉGÉSZETTUDOMÁNYI INTÉZET

BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
MAGYAR ŐSTÖRTÉNETI KUTATÓCSOPORT

MARTIN OPITZ KIADÓ

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia

A PPKE BTK Régészettudományi Intézetének kiadványai

Archaeological Studies of PPCU Institute of Archaeology

Volume 29

Bölcészettudományi Kutatóközpont

Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok

Volume 7

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia
A PPKE BTK Régészettudományi Intézetének kiadványai
Archaeological Studies of PPCU Institute Archaeological Sciences

Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia
International Advisory Board

Heinrich Härke
Eberhard Karls Universität (Tübingen)

Oleksiy V. Komar
Institute of Archaeology of NUAS (Kiev)

Abdulkarim Maamoun
Damascus University (Damascus)

Denys Pringle
Cardiff University (Cardiff)

Dmitry A. Stashenkov
Samara Regional Historical Museum (Samara)

Nikolai P. Telnov
Institute of Archaeology of MAS (Chişinău)

Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok
International Advisory Board

Balázs Balogh
Director General of the Research Center
for the Humanities(Budapest)

Pál Fodor
Honorary Director General of the RCH (Budapest)

László Klima
PPCU Institute of Archaeology (Budapest)

Hakan Aydemir
İstanbul Medeniyet Üniversitesi (Istanbul)

Balázs Sudár
RCH Institute of History (Budapest)

Attila Türk
RCH (Budapest)

TÜRK ATTILA

A KRÍM FÉLSZIGET RÉGÉSZETE
A KÉSŐ ANTIKVITÁSTÓL
AZ ÉRETT KÖZÉPKORIG
(KR. U. 6–11. SZÁZAD)

The archaeology of the Crimean Peninsula
from Late Antiquity to the Middle Ages
(6–11th centuries AD)

Szakmai lektor és szerkesztő
CSIKY GERGELY – LANGÓ PÉTER

Szerkesztő
JANCSIK BALÁZS

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Régészettudományi Intézet

Martin Opitz Kiadó

Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Magyar Őstörténeti Kutatócsoport

BUDAPEST 2023

A kötet a Pázmány Péter Katolikus Egyetem támogatásával (a PPKE BTK 2019. évi, a *Karon oktatott tantárgyak tanulását segítő jegyzetek írására című pályázat*) és az Árpád-ház Program IV.2. (Az Árpád-ház elődeinek keleti kapcsolatrendszere, valamint az HUN:REN [2021—2023] — SA-30/2021) projekt keretében készült.

PÁZMÁNY PÉTER
KATOLIKUS EGYETEM

HUN-REN
Magyar Kutatási Hálózat

A kötet a szerző OTKA 91199 pályázatban (Bizánc Közép- és Kelet-Európában [régészeti és művészettörténeti kutatások] MTA BTK RI 2008–2012) végzett kutatásainak átdolgozott és szakmailag lektorált változata

Borítókép

Kora bizánci bronzcsat (Kr. u. 6. század), mely Sámson küzdelmét ábrázolja az oroszlánnal
(Walters Art Museum [Baltimore, USA] Ltsz.: 54.2331)

Hátlap

IV. (Kazár) León (Kr. u. 775–780, bal oldal) és VI. Konstantinosz Kr. u. 776–780 között Konstantinápolyban vert solidusa
(Heritage World Coin Auctions 61335-08202023)

Munkatársak

Budai Dániel – Szinyei Viktor

© Türk Attila

© Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Kutatócsoport

© Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészet és Társadalomtudományi Kar, Régészettudományi Intézet

© Martin Opitz Kiadó

ISBN 978-615-6388-49-0

HU-ISSN 2064-8162

HU-ISSN 2786-1538

DOI 10.55722/Arpad.Kiad.2023.7

Minden jog fenntartva. Jelen könyvet, illetve annak részeit tilos reprodukálni, adatrögzítő rendszerben tárolni, bármilyen formában vagy eszközzel – elektronikus úton vagy más módon – közölni a kiadó engedélye nélkül.

Magyar nyelvi lektorálás: Bertók Krisztina

Borítóterv: auri grafika

Nyomda: Pauker Nyomdaipari Kft.

TARTALOM

ELŐSZÓ	7
BEVEZETÉS	9
A KRÍM-FÉLSZIGET	11
A Krím-félsziget földrajzának és történetének rövid összefoglalása.....	11
A Krím-félsziget rövid története a kezdetektől az Orosz Birodalom megszállásáig (18. század).....	12
A Krím-félsziget története a 6. sz. második felétől a 10. század közepéig	13
A KRÍM-FÉLSZIGET FONTOSABB LELŐHELYEI A KÖZÉP-BIZÁNCI KORBAN.....	17
Kherszon	17
Bakla	22
Boszpor	24
Cselter-Koba	25
Csufut-Kale	26
Eszki-Kermen	26
Kacsi-Kalon	29
Kiz-Kermen	30
Mangup	31
Szjujreny	33
Szkalisztoje	33
Szudak	34
Szuuk-Szu	34
Tepe-Kermen	34
Tepszeny	36
Uzeny-Bas	36
A SZALTOVÓI KULTÚRKÖR KRÍMI VARIÁNSÁNAK KÉRDÉSE	
A BIZÁNCI PEREMKULTÚRÁK TÜKRÉBEN	41
A Krím-félsziget kora középkori régészeti hagyatékának kapcsolata	
a szaltovói régészeti kultúrkörrel.....	41
Etnikumtörténeti kérdések: korai bolgárok (Kr. u. 7–10. sz.) hagyatéka a Krímben?	44
A Kazár Kaganátus és a Fekete-tenger északi-északkeleti partvidékének kora középkori	
régészeti kapcsolatai	47
Abrau-Djurszo II. temető.....	63
Provinciális bizánci peremkultúra a Krímben a szaltovói kultúrkör időszakában	67
Bizánci hatás a kora szaltovói időszak övveretein Kelet-Európában	69
A 8–10. századi Don menti várépítéset jellegzetességei.....	71
ÖSSZEFOGLALÁS	75
KÉPTÁBLÁK.....	77

ELŐSZÓ

A Krím-félsziget egyedülálló szerepet töltött be Kelet-Európa késő ókori és kora középkori történetében. A félsziget földrajzilag átmenetet képez a déli fekete-tenger-parti mediterrán éghajlatú és az északi sztyepei területek között, ami kulturálisan a késő antik-bizánci és a sztyeppi nomád kultúrák találkozásában és egymásra hatásában jelentkezett. Sajnos a térség történetéről és régészetéről magyar nyelven nem állt rendelkezésre megfelelő mennyiségű és minőségű szakirodalom. A Krím-félsziget késő antik és kora középkori emlékeiről a jelen kötet mindenképpen hiánypótló munka.

Jelen kötet a Bálint Csanád által vezetett *Bizánc Közép- és Kelet-Európában (régészeti és művészettörténeti kutatások)* című iskolateremtő OTKA pályázatának (2008–2012) eredményeként jött létre. A szerző több alkalommal is járt tanulmányúton a térségben, így nemcsak a régészeti szakirodalmat ismeri alaposan, de a leletanyag személyes tanulmányozására is lehetősége volt.

A Krím-félsziget régészetének jelentőségét elsősorban az adja, hogy egyszerre volt jelent a késő antik és bizánci keresztény civilizáció a kappadókiai emlékekhez hasonlítható barlangtemplomokkal és kolostorokkal – vagy a korszak balkáni és anatóliai tengerparti városaihoz mérhető Kherszonnal –, valamint a sztyeppi nomád kultúra és e két kultúrkör keveréke, a letelepedő nomád lakosság lassan földművelővé és kereszténnyé váló közösségei. Emiatt a tárgyalt terület arra is kiválóan alkalmas, hogy a kulturális kölcsönhatásokat és az akkulturációs folyamatokat modellezni lehessen. Nem kevésbé fontosak a tárgyalt terület kapcsolatai a Fekete-tenger és a Mediterráneum más régióival: a Krím-félsziget kereskedelme egyaránt élénk volt a birodalmi fővárossal, Konstantinápolyval, de áruit eljuttatták a Balkán és Anatólia kikötőibe is. Nem véletlen, hogy a kéziratban még bizánci vagy kazár koriként említett lelőhelyek zömében az érett középkor folyamán itáliai (genovai vagy velencei) kereskedő kolóniák létesültek. A kézirat tehát egy kevésbé ismert terület és korszak releváns történeti és régészeti kérdéseivel foglalkozik.

A régészet mellett a természetföldrajzi bemutatást a félsziget geológiai, domborzati, éghajlati, növény- és állatföldrajzi heterogenitása, övezetessé-

ge indokolja annál is inkább, mivel ez a zonalitás a Krím történetében és regionális anyagi kultúráiban egyaránt tükröződik. A mediterrán déli partvidék és a félsziget északi sztyepei övezete között a Krími-hegység mészkővonulata nemcsak egy átmeneti zónát jelent, de természeti adottságaival kedvezett olyan kulturális megnyilvánulások létrejöttéhez, mint a barlangtemplomok, sziklába vájt várak és sírkamrák, ráadásul viszonylagos földrajzi elkülönültségével egyfajta szigetekultúra is jött létre, a krími *Gotia*. A hegység két oldala gazdálkodásában, életmódjában és kultúrájában is alapvetően eltért egymástól, a Krími-hegység a sztyepei és a mediterrán kultúrák találkozási helyének is tekinthető.

A Krím-félsziget nem kevésbé színes történetét a szerző a görög kolonizációtól kezdve mutatja be, amely létrehozta azon városok sorát (Kherszonészosz, Pantikapaion és Theodoszia), amelyek a későbbi bizánci és kazár kori fejlődés alapjaivá váltak. Az ókor ugyanakkor a települések kontinuitása szempontjából meghatározó a félszigeten, az egykori ókori romvárosok helyén vagy közvetlen közelében ma is jelentős kikötővárosok találhatók. Az ókori történelem azért is fontos, mert a később használt földrajzi elnevezések (pl. Taurisz, Taurikia) jelentős része e korszakból származik, és változatlanul használják őket legalább a 7. századig, de azokban a későbbiekben is csak kisebb változások történtek. Külön kiemelhető a Boszporuszi Királyság története, amely megalapozta a Krím-félsziget nyugati és keleti felének eltérő kulturális fejlődését, és egyben egy, a Római Birodalomtól független ókori és késő antik állam és kultúra képét mutatja. Az érett középkor az itáliai kereskedő kolóniák tevékenységének bemutatásával, az Arany Horda helyi uralmi viszonyaival és az Oszmán Birodalom vazallusaként a Krími Kánság szerepével foglalkozik, amit az orosz cárság fekete-tengeri expanziója zárt le megteremtve ezzel a térség újkori európai fejlődésének lehetőségét.

A bizánci időszakban a Krím a nemzetközi politikai és kulturális folyamatokban is fontos szerepet játszott, így egyaránt jelentős volt a pápaság (Márton pápa száműzetése), a bizánci trónviták (II. Jusztinianusz császár száműzetése és kazár kapcsolatai, valamint Philippikosz Bardanész száműzetése és

lázadása) és a bizánci képvita vagy ikonrombolás (Gótiiai Szent János élete) történetében. A terület történetét ugyanakkor egyedülállóvá teszi a Krím bizonytalan jogállása, a kazár állam és a Bizánci Birodalom kondomíniuma e területen, ami a régészeti leletanyagban is tükröződik. A Krím a bizánci *thema*-rendszer kiépülése szempontjából is fontos, mert egyedülálló módon jól datálható az itt létrehozott bizánci tartomány, Klimata majd Kherszon *thema* létrejötte, ami a nemzetközi bizantinológia számára is különleges jelentőségű. A korszak története tehát a világtörténet történelem szakos hallgatói számára is érdekes lehet.

A munka részletesen bemutatja a Krím-félsziget jelentősebb kora és közép bizánci lelőhelyeit: az egyes lelőhelyek történetét és kutatástörténetét az építészeti emlékek, a gazdasági és társadalmi élet összefoglalása követi. E lelőhelyek közül kiemelkedik Kherszon, az ókori Kherszonészosz városa, amely mindvégig a Bizánci Birodalom legfontosabb helyi támaszpontja és egyben a bizánci kultúra kisugárzási pontja is volt. A hely az orosz történelem szempontjából is szimbolikus jelentőségű, állítólag itt keresztelkedett meg I. Vlagyimir kijevi fejedelem, ezért kutatása a kezdetektől fogva kiemelkedő volt, a korszak talán egyik legjobban kutatott bizánci városának tekinthető. A kisebb lelőhelyek a bizánci erőrendszerek részeként értékelhető erősített telepök (Bakla, Csufut-Kale, Eszki-Kermen, Kiz-Kermen, Mangup, Szjujreny, Szudak) (24–41. kép), valamint olyan barlangtemplomok, kolostorok és sziklába vájtt városok, amelyekhez hasonlókkal legközelebb a törökországi Kappadókiában találkozhatunk. Jelen munka egyik fontos küldetése lehet, hogy e párhuzamokra felhívja a magyar művészettörténész hallgatók figyelmét.

A szaltovói kultúrkör kutatása a korai magyar történet egyik megkerülhetetlen kérdése, amihez a kézirat a krími variáns részletes ismertetésével járul hozzá. Kétségtől a krími variáns jelentősen eltér a szaltovói kultúrkör általános jellemzőitől, amit a szovjet és orosz kutatás részben etnikai különbségekkel (protobolgár lakosság), másrészt a bizánci civilizáció hatásával magyaráz. A 8–9. századi krími leletanyagban valóban az Azovi-tenger vidékére és a Don-vidékre jellemző kulturális jegyek jelennek meg, de a bizánci anyagi kultúra e korszakban is meghatározó maradt felmenő falú házaival, templomaival, boroskancsóival (*oinochoe*) (78–79, 95. kép),

amphora-égető kemencéivel, akkor is, ha e kulturális elemek barbarizálódva és jelentős mértékben provincializálódva manifesztálódnak. Fontos például annak hangsúlyozása, hogy új építési technika, a kelet-kaukázusi eredetű halszállkamintás falazás jelent meg, amit esetenként egyházi épületeknél is alkalmaztak, és amely egészen biztosan a kazár hódítás nyoma.

A 8–9. századi Krímről szóló fejezet egy-egy lelőhelyre vagy régióra koncentrálna foglalja össze az ismereteket, de kiegészíti azt a szomszédos és közös kulturális jegyeket mutató Tamany-félsziget emlékeinek bemutatásával. Ezt követően a Fekete-tengertől északkeletre található terület kora középkori régészeti emlékeit mutatja be a szerző, amelyek a Krím-félszigettel szoros kapcsolatban állnak, és a fontos tanulságokkal szolgálnak a korai magyar történetre vonatkozóan is. E térséghez kapcsolódik a djurszói temető részletes bemutatása, amely tekintélyes sírszámával (525 temetkezés és 16 ló) és hosszú használatával (5–9. század) egyaránt Kelet-Európa legjelentősebb kora középkori régészeti lelőhelyei között ismert.

A Krím és Kelet-Európa 6–10. századi bizánci és bizánci jellegű leleteinek bemutatása három időrendi korszakot különböztet meg, majd a Don menti várépítéssel bizánci elemeket tárgyalja, amely a Krím-félszigeti bizánci lakosság révén került e területre. A bizánci leletek bemutatásában a fémleletek mellett fontos szerepet játszanak a kerámia-, üveg- és selyemleletek leírásai is, amelyek egy része a Bizánci Birodalom más részeiről is ismert anyagi kultúra megnyilvánulása. Előfordulnak ugyanakkor kifejezetten e területre jellemző lokális, regionális lelettipusok is. E tekintetben kifejezetten érdekes a Fekete-tenger déli partvidékéről is ismert *amphorák* (71–77. kép) és lapos fülű hosszú nyakú korsók helybeli elterjedése.

A téma jelentősége és sokrétősége, a kézirat hiánypótló jellege, valamint annak sokoldalú felhasználási lehetőségei kétségtelenek. Nemcsak a régészek, hanem a történészek és a művészettörténet iránt érdeklődő hallgatók számára is érdekes kötet született.

Budapest, 2022. november

Dr. Csiky Gergely
régész, tudományos munkatárs
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Régészeti Intézet

BEVEZETÉS¹

A Bizánci Birodalom anyagi és szellemi kultúrája nagy hatással volt Eurázsia kultúrtörténetére. Ez a hatás fokozottan érvényesült a Birodalom peremterületein, ahol ez elsősorban a diplomáciai kapcsolatok és az intenzív kereskedelem révén érvényesült. Mindezt jól ismerjük az írott források alapján, ám régóta kutatott kérdés, hogy mindez a peremterületek anyagi kultúrájában miként érvényesült. Ez a kérdés alapvető fontosságú a Kárpát-medence kora középkori régészetében is, amelyhez elengedhetetlenül szükséges a krími leletek alapos ismerete. Jelen könyvben ennek összefoglalására tettem kísérletet, magyar nyelven elsőként. A jellegzetes leletek összefoglalása mellett azt a folyamatot vizsgálom a régészet eszközeivel, hogy a Bizánci Birodalom északi peremterületén hogyan érvényesült a magas és a peremkultúrák találkozása és érintkezése. Ebben a zónában kiemelkedő helyet foglal el a Krím-félsziget, amely napjaink politikatörténetében újra előtérbe került. Az említett félsziget délnyugati csücske közvetlen bizánci fennhatóság alatt volt, vagyis a bizánci hatás közvetlen kiindulópontja volt a Birodalom északi, sztyeppel szomszédos *frontier* zónájában. Az írott források élénk kereskedelmi kapcsolatokról számolnak be Kherszon *thema* és a körülötte élő többé-kevésbé letelepült népek között, de vannak adataink jóval északabbi területekkel való kapcsolatról (vö. kelet-európai *amphora* és *oinochoe* leletek). Ideális terület tehát annak a folyamatnak a vizsgálatában, hogy miként fejtette ki hatását a bizánci magaskultúra. A régészeti feltárások adatai alapján tudjuk, hogy számos műhely létezett a Krím-félsziget bizánci fennhatóság alatt álló részén, amelyek kifejezetten a szomszédos népeknek állítottak elő termékeket, így azok már eleve egyfajta akkulturációt feltételeznek. Ez különösen akkor ismerhető és érthető meg jól, ha a krími tárgyi hagyatékot a Bizánci Birodalom más, elsősorban belső területeivel hasonlítjuk össze. A mutatózó – helyenként jelentős – különbségek miatt így pontosabb, ha krími-bizánci kultúráról és hatásról beszélünk. A kötet valamennyi vonatkozó helyén a

bizánci hatás fogalmát ebben az értelemben használok. A vizsgált időszak a Kr. u. 6. század közepétől a 10. század elejéig terjed, vagyis a késő antikvitástól a középkori átmenetig. Ebben a periódusban a bizánci mellett a félsziget főleg keleti és északi sztyeppi területén élő nomádok mellett egy harmadik kulturális közeg is létezett, az ún. *Gotia thema*. Talán itt figyelhetjük meg leginkább azt hatást és folyamatot, hogy miként adaptálódott a bizánci kultúra. Érdekes megfigyelni, hogy melyek azok a kulturális alrendszerek, amelyeket közvetlen átvételre kerülnek, és melyek azok, amelyek csak felszínesen, vagy egyáltalán nem jelennek meg. A kelet-európai sztyepp és erdős sztyepp vidékén elsősorban ún. bizánci kisleleteket ismerünk a vizsgált időszakból, főként pénzürméket és ötvöstermékeket, illetve a kereskedelemmel összefüggő kerámialeleteket. Tekintve, hogy ezek – a Birodalom belső területein előkerült hasonló leletekkel ellentétben – többnyire jól keltezhető sírleletek, fontos támpontként szolgálnak a többnyire szórványként vagy nehezen keltezhető teleprétegekből ismert bizánci kisleletek tipokronológiájában.

Munkám első felében magát a Krím-félszigetet mutatom be, vizsgálva annak természetföldrajzi és történeti viszonyait, ez utóbbinál röviden visszanyúlva az ókori előzményekig. Ezt követően Kherszont mutatom be mint bizánci centrumot, majd pedig az ennek északkeleti határterületén, a középső hegyvidéki Krímben húzódó *limes* romanizált gót–alán–bolgár hagyatékát, a Krími *Gotia* legfontosabb lelőhelyeit. A kelet-európai sztyeppi régió felé közeledve kiemelt szerepet játszik a kelet-európai kazár időszak szaltovói kultúrköre ún. krími variánsának bemutatása, amely napjaink egyik legtöbbet vitatott kérdése a vonatkozó szakirodalomban, elsősorban a korábbi feltárások bizonytalan rétegtani megfigyeléseiből adódó kronológiai problémák miatt. Az abrau-djurszói temető leletanyagának összefoglalásánál a bizánci, szaltovói és a helyi, kaukázusi kultúra sajátos szimbiózisáról alkothatunk képet. Jelen tanulmány harmadik részében pedig egyes

¹ A kötet a 2020-as, azonos című egyetemi jegyzet bővített, javított és szaklektorált változata.

bizánci vagy bizánci eredetűnek-előképűnek vélt tárgytipusok közül válogatok, és mutatom be azokat, mint kisebb esettanulmányokat. Ilyenek a kora szaltovói időszak bizánci övveret- és csattípusai, a kerámialeletek közül az *oinochoek* és az *amphorák*, amelyek a borexporttal állnak összefüggésben. Vitathatatlanul bizánci eredetűek az üvegleletek (gyöngy, és karperec), valamint számos, a Kaukázus északi előterében feltárt szenzációs megtartású selyemlelet. Bár nem a kistárgyak kérdésköre, de nem mehetünk el szó nélkül a bizánci hatás vizsgálatánál az erődépítészet kérdése mellett sem. Munkám során alapvetően szakirodalomból dolgoztam,

főként A. I. Ajbabin, A. V. Dmitriev, A. L. Jakobson, I. A. Baranov, V. N. Csaidze, V. V. Majko, Ju. M. Mogaricsev, Ja. M. Paromov, A. V. Pjankov, A. I. Romancsuk, Sz. A. Pletnyova, A. V. Szazanov és E. V. Vejmar és O. V. Komar munkáira támaszkodtam. A szakirodalom mellett azonban korábbi kutatásaim során személyesen is alkalmam volt tanulmányozni a leletanyagot (2006, 2010 és 2011), amely tanulmányutak során Szimferopol, Szevasztopol, Bahcsiszaraj, Jalta, Alusta, Anapa, Szudak, Feodoszija, Kercs, és Csufut-Kale múzeumaiban őrzött emlékeket vizsgáltam, illetve ismertem meg a helyi szakértő kollégák segítségével.

1. kép. A Krím-félsziget domborzata (légi fotó)

A KRÍM-FÉLSZIGET

A KRÍM-FÉLSZIGET FÖLDRAJZÁNAK ÉS TÖRTÉNETÉNEK RÖVID ÖSSZEFOGLALÁSA

A Krím-félsziget (1. kép; 2. kép 1) mintegy 26 860 km² kiterjedésű (északi szélesség: 46°15' és 44°23', keleti hosszúság: 32°30' és 36°40'), északról nyúlik be a Fekete-tengerbe. A kézirat lezárásának pillanatában *de jure* Ukrajnához, *de facto* pedig az Oroszországi Föderációhoz tartozik. Keletre tőle található az Azovi-tenger, amely a Kercsi-szoroson keresztül kapcsolódik a Fekete-tengerhez. Nagyobb öblökkel tagolt tengerpartja 1000 km-nél hosszabb. A fekete-tengeri szakaszon található például a Kar-kinit-, a Kalamita- és a Feodoszija-öböl. Az Azovi-tenger határolta tengerparton található a Szivas-, a Kazantip- és az Arabat-öböl. Két nagyobb félszigete van, a keleti végén a Kercs-félsziget, a nyugatin pedig a Tarhankut-félsziget. A félsziget északi része lagúnák sorozatával tagolt, a mindössze 8 km széles Perekop-földszoroson keresztül érintkezik az európai szárazfölddel. A földszorostól keletre és délkeletre a sekély vizű Sivas található, amelyet az Arabat-turzás rekeszt el az Azovi-tengertől (4. kép 1).

Területének 72%-át síkság, többnyire sztyepp, a 20%-át hegyek, míg a 8,5%-át tavak és más vízjárások alkotják. A félsziget északról a 8 km hosszú Perekopi-szorossal kapcsolódik az eurázsiai kontinenshez, amely a félsziget legészakibb pontja. A legdélibb a Szarics-fok, a legnyugatibb a Kara-Mrun-fok a Tarhankuti-félszigeten, és a legkeletibb a Fonar-fok a Kercs-félszigeten. A legkeletibb és legnyugatibb pont közötti távolság 326 km. Az észak–déli maximális kiterjedése a félszigetnek a Perekopi-szoros és a Szarics-fok között található, 205 km. A félsziget teljes, szárazföldi és tengeri határának együttes hossza több mint 2500 km.

A domborzata változatos. Három nagyobb területre osztható: az északi síkságra, a Kercs-félszigetre (4. kép 2) és a déli Krími-hegységre (4. kép 3–6; 5. kép 1). Az északi síkság a Kelet-európai-síkvidék folytatása. A Kercs-félsziget 200 m-nél sehol sem magasabb északkeleti dombvidékének jelentőségét nagy vasérckészlete adja. A legdélibb rész, a Krími-hegység az Eurázsiai-hegységrendszerhez tartozik, Szevasztopolttól Feodoszijáig mintegy 150 km

hosszúságban és 50 km szélességben húzódik közvetlenül a tengerpart mentén. A Krím-félsziget legmagasabb pontja a Roman-Kos csúcs, 1545 méteres magasságával, a terület nagy része azonban 500 m tengerszint feletti magasságú.

A Krími-hegység (4. kép 3–6; 5. kép 1) főképpen középkori mészkőből, palákból és homokkőből áll. A fővonulat meredeken szakad le a tenger felé. A törésvonal mentén jelentős volt a vulkanizmus is. Központi részét, a jajlákat (az 1200–1300 m átlagmagasságú fennsíkakat, 5. kép 2), a folyók mély szurdokvölgyei választják el egymástól. A hegyi jajlákon a kémiai mállás jelentős, a karsztosodás folyamata előrehaladott, ami gazdag formakincset eredményezett (karmezők, aknák, töbrök, dolinák, barlangok stb.). A Kercs-félszigetet a Krím hegyvidéke által leírt tengely folytatásaként tartják számon. A félsziget ortográfiai rendszere azonban teljesen önálló és sajátos képet mutat.

Az Azovi-tenger fő folyója a Don. Hasonló tektonikus vonalon folyik, mint a Dnyeper, folyásiránya is ezt mutatja. A Don a Közép-orosz-hátság keleti lejtőjén, Tula közelében ered. Egyetlen jelentős mellékfolyója a Donyeci-hátság vizeit összegyűjtő (Szeverszkij) Donyec. A második világháború után Cimljanszknál hatalmas duzzasztógátat és erőművet építettek (Cimljanszki víztározó) a Don folyóra.

A Krím-félsziget éghajlata átmenete a Kelet-európai-síkvidék kontinentális és a Földközi-tengerrel érintkező Fekete-tenger szubmediterrán klímájának. Klimatikus viszonyait nagy változatosság jellemzi. Bár a távolság az északi síkság és a déli tengerpart között csekély, északon –30°C alá is süllyedhet, nyáron pedig +45°C fölé is emelkedhet a hőmérséklet. Ugyanakkor a mediterrán éghajlatú keskeny parti sávon a tél rövid és enyhe, a januári középhőmérséklet +3 és +5°C közötti: a hegység vonulata védi a parti sávot az északról jövő hidegetörésekkel szemben. A nyár hosszantartó és nem túl forró, köszönhetően a tenger mérséklő hatásának. A csapadék évi mennyisége területenként változik, a legszárazabb területek Szudak és Tarhankut vidéke (300 mm alatt). A Kercsi-félsziget is szegény csapa-

dékban (évi 300–500 mm), míg a legcsapadékosabb területek a Krími-hegység nyugati fennsíkjain találhatók (1000 mm felett). A csapadék maximuma az őszi–téli félévre esik, ekkor az évi csapadékmennyiség kb. 60%-a hullik le. A téli csapadék nagy része eső formájában jelentkezik, a hótakaró vékony és nem tartós.

A félsziget változatos felszínének, valamint éghajlatának következtében eltérő talajtípusokkal rendelkezik. A csapadékban szegényebb keleti területeken, valamint a félsziget belsejében a gesztenyebarna talajok az uralkodóak. A hegyvonulat lejtőin barna erdőtalaj, a hegységek előterében csernozjom található. Szivas vidékén sós és szikes talajok uralkodnak. A mediterrán éghajlatú déli területen a vörös színű *terra rossa* fordul elő, amelyen az örökzöld keménylombú erdők és cserjések díszlenek. Valódi *macchia* növényzet azonban nem alakult ki a félszigeten.

A Krím-félsziget déli része szubtrópusi jelleget mutat. A glaciális reliktumoktól a mediterrán örökzöld növényzetig, a bükkötől a sztyeppek árvalányhajáig minden megtalálható a Krímen. Mintegy 2000 növényfaj él a félszigeten, a legnagyobb fajkoncentráció, közel 1500 faj a fővonulat déli lejtőin, igen kis területen található.

A félsziget síkvidékének flórája az ukrainai sztyeppflórával mutat rokonságot. Szivas vidékén az ürömfüves sztyepp a jellemző, a félsziget belsejében az árvalányhajas vegyesfüves sztyepp jelenti az eredeti növényzetet, amely a mezőgazdaság térhódítása miatt már csak foltokban lelhető fel. A Krími-hegység északi lejtőin zárt erdőségekkel találkozhatunk, a déli lejtőkön a bükköt a tölgy váltja fel. A flórához hasonlóan a fauna is bővelkedik eredeti vonásokban. A Krími-hegység faunája Kis-Ázsia, valamint a Balkán-félsziget faunájával mutat közeli rokonságot.

A KRÍM-FÉLSZIGET RÖVID TÖRTÉNETE

A KEZDETEKTŐL AZ OROSZ BIRODALOM MEGSZÁLLÁSÁIG (18. SZÁZAD)

Az írott források alapján az első ismert nép a Krímben a kimmerek voltak, akiket a szkíták űztek ki a területéről a Kr. e. 7. század folyamán. A kimmerek közül kevesen maradtak, akik a hegyekben találtak menedéket. A Kr. e. 3. századra a Krím szkíta hatalmi központ lett. A fő város majd hat évszázadon át az a Neapol volt, amelynek romjai ma Szimferopol területén találhatóak.

A Krím-félsziget középső területén az egyik legrégebbi, név szerint ismert népcsoport a taurok (görög: *Ταῦροι*, *Taŕpoi*), akik a terület déli részének hegyei között, illetve azok lábánál éltek. A görög és római történetírók munkáiban gyakran szerepelnek, első említésük a Kr. e. 6. századból, míg az utolsó a Kr. u. 1. századból való. Hérodotosz a görög–perzsa háborúk kapcsán emlékezik meg róluk, mint olyan népről, akik ellenállak a szkítáknak a perzsáknak nyújtandó katonai segítségben, ugyanakkor több forrás is rendkívül vad és vérszomjas népként írja le őket. Mivel együtt éltek, illetve keveredtek a szkítákkal, ezért gyakran „*tauroszkíták*”-nak (görög: *Σκυθοταῦροι*, *Taŕpoi Σκύθες*, *Taŕposzkúthes*) nevezik őket.

Sztrabón arról ír, hogy Simbolon (Balaklava) kikötőjében Kherszontól nem messze a taurok hajókat fosztogattak. Tacitus adata szerint Kr. u. 49-ben

a taurok földjén megsemmisült egy római *cohors*, továbbá Ammianus Marcellinus szintén vadságukat emeli ki, továbbá, hogy három törzsük, az arihik, a szinhiik, és a napeiek a leggonoszabbak, Devának, másnéven Orislohának mutatnak be áldozatot. A Boszporoszi Királyság területén feltárt néhány sírépítmény falán találunk feliratokat arról, hogy a halott maga is taur volt.

Pontosan nem tudjuk, hogy milyen nyelven beszéltek a taurok, de két elképzelés él ezzel kapcsolatban, egyesek indoiráni, míg mások abház-adige nyelvűeknek tartják őket. Régészetiileg a kizil-kobai kultúrát szokás hozzájuk kötni. Ez egy bronzkori – kora vaskori kultúra, amely a Kr. e. 9–3. század között létezett a hegyvidéki Krímben, illetve annak előterében. A szimferopoli körzetben az úgynevezett Vörös barlangokban tárták fel a névadó lelőhelyet (krími tatárul: *Qızıl Qoba*, *Кызыл Коба*, *Kuzıl-Koba*), Ernst és Boncs Oszlomszkij régészek vezetésével 1921 és 1924 között. Jellemzőes fekete, reduktív égetésű kézzel formált kerámiák mellett egy letelepült földművelő és nagyállattartó népesség hagyatékát tárták fel.

Még a Kr. e. 7. században kezdtek görög telepesek beköltözni és letelepedni a félsziget partvidéke men-

tén (6–7. kép). Köztük elsősorban Kherszonban (a mai Szevasztopol környékén) a herakleai dórok telepedtek meg, míg a miletoszi iónok Theodosiában (Feodoszija) és Pantikapaionban (32. kép). Ez utóbbi később a Boszporoszi Királyság fővárosa lett, a mai Kercs mellett. Két évszázaddal később (Kr. e. 438-ban) az utóbbi település archónja felvette a Boszporusz királya címet. E városállam jó kapcsolatot ápolott Athénnel, gabonával és más termékekkel is ellátta. A boszporoszi királyok közül az utolsó, V. Paerisades a szkíták nyomása alá került, akik miatt arra kényszerült, hogy Kr. e. 114-ben VI. Mithridatész, Pontus királyának protekturátusa alá kerüljön. Ez utóbbi uralkodó halála után fia, Pharnaces mintegy az apja ellen vívott háborúban nyújtott segítségért ellenszolgáltatásként Rómának adja a Boszporoszi Királyságot Kr. e. 69-ben, és bár Kr. e. 15-ben még egyszer visszakerült a Pontuszi Királyság tulajdonába, ennek ellenére továbbra is adót fizetett Rómának.

Az elkövetkező századokban a jól fejlődő, kereskedő Krímet lerohanták, vagy elfoglalták előbb a

szarmaták a Kr. u. 1. században, majd a gótok (250), a hunok pedig 376-ban megdöntötték a Boszporoszi Királyságot. A későbbi időben megszállták a kazárok (8–9. század), a bizánci görögök (1016), majd a mongolok (1237). A 13. században a genovaiak pusztították vagy foglalták el azokat a településeket, amelyeket riválisuk, a velenceiek alapítottak a krími tengerparton, mint például Eupatoria, Cembalo (Balaklava), Soldaia (Szudak) és Kaffa (Feodoszija). A pezsgő kereskedelem egészen a félsziget török inváziójáig tartott (1475). Közben a tatárok megerősítették hatalmukat a félsziget északi és középső részén a 13. század során, és az Arany Horda bukása után egy önálló kánságot alapítottak Dzsingisz kán egy leszármazottja, Hadzsi Giraj vezetésével. Ő és leszármazottai először Szolkhatban, majd a 15. századtól Bahcsisarajban székeltek. 1478-tól ők 1777-ig az Ottomán Birodalom adófizetőiként uralkodtak, amikor legyőzték őket, és a Krím Oroszországtól függő területté vált. 1783-ban az egész Krímet elfoglalta a cári Orosz Birodalom.

A KRÍM-FÉLSZIGET TÖRTÉNETE A 6. SZÁZAD MÁSODIK FELÉTŐL A 10. SZÁZAD KÖZEPÉIG

A Krím-félsziget középső, hegyvidéki része a Kr. u. 4–5. században folyamatosan ismét római uralom alá került (8. kép). A 6. században (9. kép) a Türk Kaganátus elfoglalta a keleti Krímet, és megdöntötte a Boszporoszi Királyságot. A 7. században Kherszon (11–23. kép) kivételével gyakorlatilag az egész félsziget területe kazár uralom alá került. A 680-as évek elején a kazárok beköltözésével a politikai és etnikai kép alapvetően megváltozott, amelyről a bizánci történetírók, Theofanes és Nikeforosz számolnak be. Ebben az időben ez még csak a Kercs-tengerszoros európai és ázsiai oldalára vonatkozott. A. I. Ajbabin véleménye szerint Bospor városát, a térség központját 686–687-ben foglalták el. A 8. század elejére a kazárok megvetették a lábukat Dori területén is, és az is felvetődött, hogy rövidebb időre már ekkor Kherszon közelében is.

II. Iusztinianosz idején került a Krím-félsziget területe igazából a bizánci történetírók látószögébe. Sem korábban, sem később *Tavrikia* nem játszott olyan fontos szerepet a Bizánci Birodalom életében, mint ezen időszakban. 695-ben II. Iusztinianoszt száműzték Kherszonba, ahol 704-ben – megtudva Leo bukását Konstantinápolyban – kinyilvánított-

ta igényét a trónra. A város lakói ennek hatására a megölését vagy a fővárosba küldését határozták el. Ezt megtudva Iusztinianosz elmenekült a városból, kapcsolatba lépett a kazár kagánnal, és az ő engedélyével Fanagoriában (10. kép 1; 28. kép; 59. kép) telepedett le a mai Tamany-félszigeten (3. kép 1), valamint feleségül kapta a kagán lánytestvérét. III. Tiberiosz (695–705) ezt megtudván kapcsolatba lépett a kazár kagánnal, és Iusztinianosz kiadását kérte. Ő azonban titokban a bolgárokhoz szökött Fanagoriából, és 705-ben az ő segítségükkel tért vissza a trónra. A későbbiekben a kegyetlen Iusztinianosz számos tengeri hadjáratot indított Kherszon ellen, amelyhez kazár támogatást is kapott.

Míg a 8. század közepén Bizáncnak sikerült visszaszereznie hatalmát Kherszon irányítása fölött, ugyanakkor keveset tudunk a hegyi Krím területén érvényesülő politikai-adminisztratív befolyásról. Közismert, hogy a 8. század elején a kazár protektorátus alatt lévő *tavrikiai* erődök és településeik a Kherszonhoz tartozó adminisztratív és egyházi közigazgatás alatt álltak. A 8. század közepén a terület nagyobb önállóságot élvezett, *Gotia* polgárainak hívták magukat, akik közül a várak arkhónjai is

kikerültek. A *Gotia terminus* elsősorban az egyházi irodalomban volt használatos, és a 8–9. század fordulóján önálló érsekséget kapott. A hivatalos történeti források a *klima* terminust használják ennek a területnek a megnevezésére, amelyet arkhónok irányítanak.

A 8. századi Krim egyház- és politikatörténetéről sajnos keveset tudunk. A század elején, illetve azt megelőzően két érsekség működött: a keleti Krímben a Boszporoszi Érsekség, míg nyugaton a Kherszoni Érsekség. A Krími *Gotia* a kherszoni alá tartozott, bár ennek politikai vonatkozásáról nincs adatunk. Ennek szemléltetésére példa Szent Gótiái János, az első *gotiai* érsek, akinek életéről és tevékenységéről a „*Gótiái János élete*” néven fennmaradt forrásból tudunk. Szent Gótiái János a Krim déli területéről származott, Partenitben született, ahová a bizánci hadseregben kopjásként szolgált nagyapja telepedett leszerelése után. Hittudományi tanulmányait követően a Kherszoni Érsekség tekintélyes egyházi vezetői közé számított. A kherszoni püspök támogatta a 754. évi zsinat döntését V. Kónsztantinosz császárral (741–775) szövetségben a képrombolással kapcsolatban, amely időszakban metropolita rangot töltött be.

A hivatalos nézet szerint a képrombolók (Kr. u. 726–787, 815–843) mozgalma az ikonok tiszteletének elvetésére irányult. Azonban a helyzet ennél jóval árnyaltabb volt. Az irányzat a gazdag városi templomok és szerzetesek elleni tiltakozás eredményeképpen jött létre: abból a tézisből alakult ki, amely elvetette az ikonok állítását és a templomhoz tartozó földek elvételét követelte.

Az egyház körül fennálló ideiglenes anarchiát használta ki János, aki *Gotia* támogatását élvezve megkísérelt létrehozni egy, külön *gotiai* egyházat. Ez időben döntötte el az egyházférfi, hogy részt vesz a képrombolók és az ikonokat tisztelők között húzódo vitákban, mint az ikonok megmentője. 784–786 végén került sor arra a híres krími eseményre, amely az irodalomban úgy ismert, mint Gótiái János felkelése, *Gotia* világi és egyházi köreinek fellépése a kazárokkal szemben. Egy forrás így nyilatkozik a történelekről: „*A szentéletű János püspök ezt követve az Ő népével (nyájával) együtt kiadatott a kazár uralkodónak, mert az egyezséget kötött Gótiái urával, fejedelmeivel és népével, hogy a fent megnevezett kazárok ne uralkodhassanak az országon.*

A kagán a Dorosz (mai Magnup) nevezetű várba küldte őket, ahol fegyveres őrizetet helyezett el. Ők a szentéletűt népével együtt kiűzték a várból és átvették a hatalmat Kliszur városának segítségével. Jól látható, hogy a főpapot elárulta ez a település, azzal, hogy a kagánhoz fordult, mégis a püspök Gotia urának kegyelmét kérte. Azonban Ő tizenhét rab kivételével bűnösnek találta az árulókat és kivégeztette azokat. Eközben a szentéletűt is őrizetbe vették, de neki sikerült elmenekülnie és az istenfélő Amaszt-ridába ment.”

A megtorló intézkedés után a kazároknak sikerült teljes mértékben kiépítenie a felügyeletét a bizánci területek nagy részén *Tavrikiában*. A kialakult helyzet megkövetelte a helyi egyházszervezet átfarmolását. Alapjában véve a bizánci fennhatóság alatt levő délnyugati krími területeket összekapcsolták a Kherszoni Érsekséggel, abból a célból, hogy a kazár fennhatóság alatt élő keresztények számára egy önálló *gotiai* érsekséget alkothassanak meg. Ezt segítette az is, hogy a kazárok már a 9. század elején kezdték fokozatosan elveszteni a kontrollt a Krim-félsziget délnyugati régiói felett, amelyek a század közepére már újból Bizánchoz tartoztak.

A 9. század közepén a bizánci kormány új adminisztratív területi egységet hozott létre – a *themát*. A *themák* Bizánc közigazgatási egységei voltak, amelyek élén a vezető katonai és polgári hatalommal is bírt. A mai kutatók álláspontja szerint a *themák* megszervezése a 841. év nyarára tehető a Krímben. Létrejöttük kötődik a Fekete-tengertől északra elterülő sztyeppék magyarok által történt birtokbavételéhez. A 830-as évek közepén a magyarok teljesen elszigetelték a kazárokat a Krímtől észak felől, így azok nem tudták fenntartani hatalmukat *Tavrikiá* délnyugati részein, amit Bizánc ki is használt.

Kezdetben a birodalom által felügyelt krími területek elnevezése úgy hangzott, hogy „*Klimata thema*”. A *thema* magában foglalta a félsziget délnyugati hegyes vidékeit is. A 850-es évek elején a neve megváltozott, *Kherszon thema* lett. A *thema* elnevezésének cseréje a politikai helyzet változására utal a Krímben. Ugyanis kiderült, hogy a birodalom nem volt abban a helyzetben, hogy meg tudja védeni *Gotiát* a magyaroktól; a későbbiek folyamán már a besenyőktől sem. Ezért a 9. század közepén csupán Kherszonra és a közvetlen környezetére ter-

jedt ki a hatalma Bizáncnak, ami hatással volt az elnevezésekre.

Bonyolult politikai viszonyok uralkodtak a 9. század második felében a Krim-félszigeten, amelyről a szláv ábécé egyik megalkotójának, Konstantinnak (szerzetességben a Kirill nevet vette fel) életrajza is tanúskodik. Ő 860-ban követként teljesített missziót a Kazár Kaganátusban, III. Mikhaél császár megbízásából. Az odavezető út a Krímen keresztül vezetett. A forrás szerint Konstantin szervezte meg Kelemen pápa ereklyéjének átszállítását a városi székesegyházba. Ott tudta meg, hogy a kazárok ostrom alá vették a „keresztény várost”. Elindult a kazár főhadiszállás felé, ahol meggyőzte a hadvezért, hogy keresztelkedjen meg, függessze fel az ostromot, és biztosítsa az ott lakók sértetlenségét. Az úton visszafelé Konstantinra rátámadtak a magyarok, akik meg akarták ölni őt, de meglátva, hogy imádkozik, „Isten akaratából” elengedték. Majd miután Konstantin megtudta, hogy az ő gyü-

lekezetének létezik egy hatalmas tölgyfája, melynél a helyi lakosság pogány áldozatokat mutat be, azonnal elment oda és rábírta az embereket, hogy vágják ki a fát és égessék el.

A mai kutatók álláspontja szerint a 9. század közepére már majdnem kiszorították a kazárokat a Krímről, csupán a Kercsi-szorost (3. kép) és annak partvidékét tartották fennhatóságuk alatt. Hamarosan viszont elvesztették utolsó bástyájukat is a félszigeten – a Boszporuszt, ahol visszaállt újra Bizánc hatalma. A magyarok uralma a Krímen szintén rövid életűnek bizonyult, hiszen már a 880-as években kiűzték onnan őket a besenyők. A 10. században miután a ruszok megsemmisítő csapást mértek a Kazár Kaganátusra, azt követve került a félsziget a besenyők uralma alá. A 11. században a füves pusztával tagolt Krímet a kunok hódították meg, akik később az Arany Horda uralma alá kerültek. Belőlük a 14. századra kialakult a krími tatárság, amely jelenleg is ott élő népcsoport.

VÁLOGATOTT IRODALOM

- GIAIME, M. – Avnaim-Katav, S. – Morhange, C. et al.: Evolution of Taman Peninsula's ancient Bosphorus channels, south-west Russia: Deltaic progradation and Greek colonization. *Journal of Archaeological Sciences: Reports* 2016:5, 327–335.
- KIZILOV, M. – Prokhorov, D.: The Development of Crimean Studies in the Russian Empire, the Soviet Union, and Ukraine. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 64:4 (2011) 437–452.
- WILLIAMS, B. G.: *The Crimean Tatars: The Diaspora Experience and the Forging of a Nation*. Brill 2001.
- ZUCKERMAN, C.: The Early Byzantine Strongholds in Eastern Pontus. *Travaux et Mémoires* 11 (1991) 527–553.
- АЙБАБИН, А. И.: Хронология могильников Крыма позднееримского и раннесредневекового времени. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии* 1 (1990) 4–86, 175–241.
- АЙБАБИН, А. И.: *Этническая история ранневизантийского Крыма*. Симферополь 1999.
- БАРАНОВ, И. А.: *Таврика в эпоху раннего средневековья*. Киев 1990.
- ГЕОГРАФИЯ Крыма*. Симферополь 1995.
- МУРАТОВ, М. В. – Лычагин, Г. А. – Успенская, Е. А. – Шалимов, А. И.: История геологического развития Крыма. *Геология СССР* Т. 8. Ч. 1. Глав. ред.: Сидоренко, А. В. Москва 1969, 484–513.

A KRÍM-FÉLSZIGET FONTOSABB LELŐHELYEI A KÖZÉP-BIZÁNCI KORBAN

KHERSZON

Szevasztopol szomszédságában található Kherszon (10. kép 6; 11–14. kép; 15. kép 1; 16. kép), helyesebben Kherszonészosz. A név az ókorban tulajdonképpen köznév volt. A szóösszetétellel (kerszosz: kontinens, nészosz: sziget) az ókori görögök négy félszigetet jelöltek, köztük a Tauriszi Kherszonészoszt, vagyis a Krím-félszigetet, ahol Kr. e. 422 táján azonos névvel (dór) városállamot alapítottak. A Kr. e. 2. század végén a szkíták Kherszoneszosz ellen vonultak, és ekkor a városállam kénytelen volt VI. Mithridatesz Eupator pontuszi királyhoz fordulni segítségért. A Diophantos vezénylete alatt érkezett felmentő sereg ugyan visszaadta a városállamnak a korábban elvesztett területeket, de Kherszon ettől kezdve előbb a Pontuszi, majd a Boszporoszi Királyság fennhatósága alá került. A későbbi bizánci uralom alatt a városnak önkormányzata is volt, mint a legutolsó görög városállamoknak. A város részleges hanyatlását okozta később a genovai kereskedőkkel történt rivalizálás, akik megakadályozták a görögök tengeri kereskedelmét Bizánc felé. A krími *Gotia* feletti politikai és katonai ellenőrzés elvesztése Kherszonban természetesen szintén gazdasági válságot okozott, de nem fagyasztotta be teljesen a gazdasági tevékenységet. Nem szűnt meg az anyaszággal és *Gotiával* folytatott kereskedelem.

A 988–989. évi orosz–bizánci háborúban Vlagyimir nagyfejedelem seregei bevették a várost, maga a nagyfejedelem pedig a legendák szerint itt tért át a keresztény hitre, amelyet ő kezdett hazájában terjeszteni. Később a 11–13. században Kherszon és a Tamany-félszigeten (3. kép 1; 40. kép) kialakult orosz Tmutarakanyi Fejedelemség között kereskedelmi és politikai kapcsolat szövődött. A 13. század végén azonban a tatárjárás súlyos pusztítást okozott a városállamban, amelyet végül a 15. században a törökök beolvasztottak a Krími Kánságukba. A városállam kezdetben demokratikusan működött szenátussal és népgyűléssel. Ekkor a városállam rabszolgákat is tartott. Később vált egyre inkább arisztokratikussá az állam, amelynek élén az első archón állt. Kherszonnak saját pénze volt, és lakói

jelentős földterületeket birtokoltak a Krím nyugati partvidékén. Polgárai gabonával és állati termékkel, sóval, borral kereskedtek, kézművességgel foglalkoztak.

Érdekes adatként szolgál az, hogy a konstantinápolyi uralkodók politikai ellenlábasai itt töltötték száműzetésüket: Márton, római pápa, valamint a trónjától megfosztott II. Iusztinianosz és vetélytársa Vardán Fülöp, IV. Hazarina fivérei, valamint az az ember, aki IV. Romanosz fiának adta ki magát. Kherszonban megfordult a rusz fejedelemszony, Olga, spártai Konstantin herceg, a görög Georgij herceg és az orosz cár III. Sándor. Többször utazott ide még II. Miklós orosz cár is családjával együtt.

Tauriszi Herszonesz, vagy egyszerűen csak Herszonesz (*Χερσόνησος* – *ή χερσόνησος*: „félsziget”; a bizánci időben – Kherszon, a genovai periódusban – Szarszona, az orosz évkönyvekben – Korszuny) az ókori görögök által alapított városállam a Herakleiai-félszigeten, a Krím délnyugati partvidékén. Ma a herszonészoszi romváros (16–20. kép) Szevasztopol gagarini körzetében fekszik. Kherszon elhelyezkedését tekintve már kétezer éve hatalmas politikai, gazdasági és kulturális központja a Fekete-tenger északi régiójának. A görög települést Kr. e. 529/528-ban hozták létre, és elsősorban a Fekete-tenger kis-ázsiai vidékéről, Herakleából települtek ide pontusziak. A város a Krím délnyugati térségében terül el, annál az öbölnél, amelyet ma Karpantinának neveznek. Kherszon legkorábbi rétegeiben a feltárások jelentős mennyiségű koponyatöredéket és archaikus, fekete, alakos kerámiát eredményeztek, amelyeket a Kr. e. 6. századra vagy későbbre lehet datálni.

Nem több mint száz évvel Kherszon alapítása után már az egész félsziget a fennhatósága alá került (a görögből fordított Herszonesz a félszigeteket jelölte, míg a hellének *Tavrikiának* a Krím déli partvidékét nevezték). Kherszon aktívan részt vett az ógörög ünnepek és sportesemények szervezésében, vezető szerepet töltött be a belpolitikai életben. A Kr. e. 4–3. században nagy mennyiségű

ezüstpénzt veretett, amely sikeresen vetélkedett a Fekete-tenger régiójának más valutáival.

A kherszoniak minden évben háborút vezettek az állam fennmaradása érdekében. A Kr. e. 2. században nagy áldozatokkal járó, sokáig húzódó háborúba keveredtek a szkítákkal. Elvesztették Kerkinyitidát, megsemmisült a kaloszi *limes*, nem egyszer fordult elő, hogy az ellenség már a kapuknál állt. Ebben a helyzetben Kherszon rá volt kényszerülve arra, hogy a pontuszi uralkodóhoz, VI. Mithridatész Eupatórhoz forduljon segítségért, aki hatalmas seregével és annak élén Diophantos hadvezérrel indult a Krímbe. Egyesítette hadait, amelybe kherszoni és pontuszi csapatok is csatlakoztak.

Ezt követve Diophantos három hadjárata megsemmisítő csapást (kb. Kr. e. 110–107) mért a szkíta csapatokra, átvonult a Kercsi-félszigeten és bevette Pantikapaiont (32. kép). A sikerért viszont nagy árat fizettek a kherszoniak, nem sikerült megőrizniük a függetlenségüket. Kherszon immáron Mithridatész birodalmának részét képezte. Ezt követve a város állandó függésben volt a boszporoszi államtól.

VI. Mithridatész Eupatór halála után a Földközi-tenger északi térségének politikai térképe jelentősen átrendeződött. A kherszoniak törekedtek arra, hogy Róma „biztonságos kezei alá kerüljenek szabad város” minőségben, és megszabaduljanak Boszporosz kegyetlen uralkodójának megalázó fennhatóságától. A római diktátor Gaius Julius Caesar teljesítette a város ezen kívánságát. Azonban később a saját, kedvelt tézisé, az „*oszd meg és uralkodj*” elvét, a következő római császárok nem tartották be és a várost szövetségeseik fennhatósága alá helyezték, a boszporoszi uralkodók alá. Azok a városnak viszonylagos szabadságot biztosítottak. Az időszámításunk előtti első századokban Kherszon megszilárdította oligarchikus köztársaságát. Vezetői közt az előkelő, de nem igazán jelentős, inkább hűséges római személyek voltak nagyszámúak. A Kr. u. 60-as években a rómaiak hatalmas expedíciót szerveztek *Tavrikiába* azért, hogy a szkítákat visszaverjék, így viszont újra fenyegetésnek tették ki a várost. Tiberius Plautius Silvanus Aelianus *tribunus* megsemmisítő vereséget mért a szkítákra, miután Kherszon a továbbiakban a római csapatok határ menti erődjeként is funkcionált a Fekete-tenger északi partvidékén. A város fellegvárában felváltva és kiegészítve egymást állomásoztak

az itáliai csapatok: a *Legio XI. Claudia* és a *Legio V. Macedonica* Alsó-Moesiából a kherszoni kikötőkben pedig a *moesiai*, flaviai flotta állomásozott. A városban székelte még a hadi *tribunus* is, innen vezényelve a szárazföldi és tengeri haderőt a Krímbe.

Kereskedelmi szempontból a városnak közvetítő szerep jutott. Kis-Ázsia görög városaiából, az Égei-tenger szigeteiről és a görög szárazföldről (Herakleia, Szinope, Rodosz, Délosz, Athén) vitték oda a kereskedők portékáikat: többek között értékes fémeket, fegyvereket, festett fekete, fényezett edényeket, olívaolajat, márványt stb. Ezek jó része aztán az északon élő népekhez került. A meghatározó kherszoni export a helyi kereskedőknek volt köszönhető: kenyér, jóság (szarvasmarha), bőrök, prémek, méz, viasz, valamint rabszolgák adás-vétele folyt itt. A Heraklészi-félszigeten a kherszoniak művelés alá vonták a földeket – amelyeken erődítményeket, majorságokat, parcellázott földeket, szőlőskertet, kerteket alakítottak ki. A szőlőművelés és borkészítés is a helyi gazdálkodás részét képezte. Az ipari tevékenység pedig számos városban több ágra bomlott: fazekas, kovács, ötvös, építő és csontfaragó mesterségekre. A lakosok mellett minden időben a legjobb tengerészeknek és halászoknak számítottak.

A római protektorátus segítette a gazdasági fellendülést az 1–3. századokban. A városlakók időről időre megerősítették a város falait és bástyáit, új templomokat és fürdőket emeltek, átépítették a színházat, vízvezetékcsöveket fektettek le. Kherszon élénk gazdasági életével a Fekete- és a Földközi-tenger legnagyobb kereskedelmi-ipari központjai közé tartozott (71–72. kép). Mindenekelőtt saját hagyományos partnerei voltak a déli parvidéken Pontusz, Herakleia, Szinope, Amisz, Amasztrida. Kherszonban időről időre megújították az aranyérmék dombornyomatát. A már nemzedékek óta kereskedéssel foglalkozó helyieknek még finom kidolgozású üveg- és bronzedényeket, változatos vörös-fényezett kerámiákat, fűszereket és parfümöket is sikerült beszerezniük. A városból nagy mennyiségben szállítottak mezőgazdasági cikkeket, bőrt, sózott és szárított halat, valamint halszószt is. Ebben az időben a halászat önálló városi, gazdasági egységgé alakult át. Az ásatások során feltártak körülbelül száz halsózó ciszternát, amelyek közül néhány befogadóképessége elérte a 30–40 tonnát.

A 3–4. század határán jelentek meg Kherszonban az első keresztények. A kereszténység az 5. században hivatalos vallássá vált. Lerombolták az antik művészet emlékeit, színházait, templomait. Utóbbiak helyét a keresztény templomok, kápolnák vették át (22–23. kép). A Római Birodalmon belül a 4–5. században kegyetlen harcokat folytatott a város a túlélésért, visszatartva a barbárok egyre erősebb előrenyomulását, akik közül jelentősen kitűntek a tomboló hunok. Kherszon megmenekült hatalmas, védelmező falainak köszönhetően, és még ezer évig nyugodtan élhettek a településen, de már új hűbéri rendszer keretein belül.

Az 5. században Kherszon a Bizánci Birodalom uralma alá került, és a 9. században vált az egyik katonai-adminisztratív körzetté. Kherszon a Fekete-tenger környéke északi részének fontos bizánci kézműves és kereskedelmi központja volt. A városból ismertek a 8. századi bizánci katonai adminisztráció képviselőinek, továbbá a 8. század első fele legfelsőbb császári pénzügyi hivatalnokának leletei. A bizánci tiszteknek a 9. század első feléből Kherszonból származó pecsétlői lehetővé teszik, hogy a városban jelenlévő bizánci katonai kontingens jelenlétéről beszéljünk.

Kherszonnak a 7–12. századig két periódusa különíthető el: a feudális hatalom kiépülése – egy relatív visszaesés időszaka, és a 10–12. században a hűbéri városok virágzásának kora. A szovjet kutatók túlnyomó többsége úgy tartotta, hogy a 7. századtól kezdődött meg a gazdasági krízis periódusa Bizáncban, amely egészen a 9. század közepéig folytatódott. A 10. században következett be a mesteremberek, kereskedők társadalmi felemelkedése, ezt követően a 11–12. században megszilárdult a belső piac a birodalom különböző provinciáiban, amely a bizánci gyarmati városok gazdasági felemelkedéséhez vezetett. A 12. századtól a Bizánci Birodalom iparának és kereskedelmének színvonalbeli fejlődése hamarosan meg is előzte a nyugat-európaiét.

A dezurbanizáció vizsgálatában meghatározó forrás Márton pápa (7. század közepe) egyik levele, amelyben találhatunk utalásokat a középkori Kherszonra is: „*kicsi, Isten háta mögötti város, ahol nem élnek sem iparosok, sem kereskedők*”. Visszatérve a 6. századra, ebben az időszakban élte virágkorát a bizánci város az antik kultúra keretein belül.

Jordanes az akkori Kherszont úgy jellemezte, mint „*a hely, ahova a kapzsi kereskedők Ázsia minden kincsét viszik*”.

Mára a kutatóknak az írásos források segítségével sikerült rávilágítani a város szerepére a bizánci kereskedelemben. Mindenekelőtt fontos tisztázni, hogy Kherszon a saját, régi kereskedelmi útjait használta a Fekete-tenger déli partvidékével és Konstantinápolyval való kapcsolattartásra. A leg-rövidebb út Kherszonból Szinope felé, majd végig a tengerpart vonalában a mai Isztambul irányába, majd innen északra a Fekete-tenger partja mentén tudtak újra eljutni a Kelet-Krimbe, Kherszonba. Kherszon kapcsolatainak jelentőségéről *Armenia* és *Paphlagonia themáinak* part menti területeivel Bíborbanszületett Konstantin is ír, kitérve arra, hogy a lehetséges felkelésekből adódó kényszerintézkedések Kherszonban a tengeri kereskedők letartóztatásához és az említett tartományokban a rakományaik elkobzásához vezethetnek. Az írásos forrásokban felfedezhető néhány árucikk, amelyet ezeken az utakon szállítottak.

Különösen érdekes adatokkal szolgál a 7. századra vonatkozólag Márton pápa levele, amelyben a mezőgazdaság helyzetére és a város hanyatlására utal az a leírás, miszerint kenyér behozatalára szorult a város. A város gazdaságának különösen fontos volt, hogy versenyképes maradjon, és az írásos kútfők és a régészeti kutatások szerint a 7. század – 9. század első fele közötti időszakban következett be a kereskedelem egyik mélypontja. Először azt írja, hogy a városban az éhezés és a nyomor akkora mértéket öltött, hogy a kenyeret csak névről ismerik, ezért mindenki arra kényszerült, hogy saját magának hozzon élelmiszert a településre. Az egyházfő következő levelében már vannak utalások arra, hogy régebben rengetegen panaszkodtak az élelmiszerhiányra a városban: mindent csak a rakományhajókon tudnak megvenni. A levél ír a száműzött egyházfőről, aki élelmiszert vagy pénzt kért, utóbbit azért, hogy élelmet tudjon magának venni. Márton pápa panaszkodott barátainak arról, hogy fokozódik a feszültség a városban, mivel a kherszoniak a barbárokkal való szomszédság révén átvették azok szokásait és nem képesek a környöretre a hozzájuk közelállókhoz sem.

Így a 7. században mondhatni az elhanyagoltság, nyomor, az élelemhiány és a káosz uralkodott

a városban. De vajon kritika nélkül lehet-e kezelni azokat az információkat, amelyeket egy száműzött, kéregető egyházférfi írt? Felhasználva Márton pápa híradását, feltétlenül figyelembe kell venni az író szubjektív hozzáállását. Az első levélben, amely júliusban íródott, Márton pápa a magas árakról, a kenyér hiányáról ír. Ha figyelembe vesszük, hogy az az évi termés még nem érett be, akkor ez érthető. De a második levélben panaszkodik, saját bajait meséli el Márton, és azt is, hogy a városban a mai Románia határaitól hajók érkeztek, amelyeket meg is rakodtak a kherszoniak áruival, ők meg kenyeret hoztak. Már szeptember elején volt lehetősége az egykori pápának vennie új termésmagokat. A száműzött személy bizonyos mértékben azért is írhatta leveleit, hogy barátai ne feledkezzenek el róla, kivívja a sajnálatukat, a levelekben jelentősen túloz azért, hogy minél hamarabb pénzhez vagy élelmiszerhez jusson.

Márton pápa levelei ugyanakkor tudósítanak a velük egy időben bekövetkező kherszoni kereskedelem folytonosságáról a kis-ázsiai városokkal, a sólepárlók fejlődéséről. Ennek az utóbbi terméknek az értéke a régi időkben sok jövedelmet hozott azoknak a városoknak, amelyek sóval kereskedtek. Bizonyára a kései időkben a kherszoniak folytatták a só kinyerését – a sós tavaknak köszönhetően – a város környékén, csakúgy, mint a limánoknál és más sós tavaknál, amelyek a Dnyeper jobb oldalán helyezkedtek el. Érdekes viszont, hogy ezek mind nagyon közel helyezkedtek el Kherszonnak a barbárokkal – először a kazárokkal (8–9. század), később a besenyőkkel – határos vidékén.

A téma más aspektusból való vizsgálatának lehetőségét a régészeti leletek szolgáltatják. Az adott környék kereskedelmének jelentőségét az *amphorák* jól jelzik (71–75. kép; 77. kép). Az *amphorák* elterjedtsége rámutathat arra, mely területek álltak gazdasági kapcsolatban egymással. Ugyanakkor mivel nem ismert az összes, ilyen típusú edény készítési helye, nehéz fényt deríteni a kereskedelem központjaira. Az *amphorák* e mellett megmutatják, hogy milyen mértékben jutottak el a 7. századig Kherszonba a tárolóedényekben szállított élelmiszerek a nagy tengermelléki centrumokból. Gyakran szállítottak bennük mezőgazdasági termékeket a középkorban, M. Ja. Szjuzjumov szerint az *amphorák* a bizánci városok jellemző ismertetőjegyei.

A kherszoni ásatásokról előkerülő *amphorák* széles körben elterjedtek voltak: a Fekete-tenger nyugati partmelléki városaiban a mai Románia és Bulgária területén, az Égei-tenger néhány szigetén, a Krim északi részén, Sarkelben és a rusz városokban. Habár az említett helyeken folytatott régészeti ásatások során nem találták meg az összes 6–12. századig ismert *amphoratípust*. A legváltozatosabb *amphorákat* a 7. századi kherszoni ásatás után a Vaszi Ada nevű teherhajó roncsainak kutatása során sikerült fellelni.

A 8–9. században Kherszon kereskedelmi területe leszűkült. Az *amphorák* (71–77. kép) egy típusát pedig a Krímben találhatjuk csupán meg. Néhány, Kherszonban felelhető *amphoratípus* kétségtelenül nem a városban készülhetett. A 8. században Bizáncból a városba fehéragyagú kerámiát hoztak be. A helyi bronzöntő műhelyekben 8. századi, négy-szögletes keretű övcsatokat, a 8. század második felében – 9. században pedig korinthoszi típusú övcsatokat stb. készítettek. Nagy valószínűséggel ugyanitt készült sok, a krími *Gotia* területén felfedezett azonos típusú bizánci csat, kis kereszt és díszítés (54. kép). Valószínűleg Kherszonon keresztül jutottak el Szkalisztojéba Philippikosz (711–713) és V. Kónsztantinosz (741–775) aranypénzei, és Baklára a bizánci fehéragyagú edények. A 9. század közepétől rekonstruálták Kherszonnak a II. Iusztinianosz csapatai által megrongált kötőfalait és bástyáit. A 9. század második felében átépítették az északi és a kikötői rész lakónegyedeit. A citadellában két négyszögletes épületet emeltek, a köztük lévő teret kitöltő templommal együtt. Az épületek közötti udvart keletről nyugat felé falakkal zárták el. Ezeket az épületeket a kherszoni *thema* katonai adminisztrációja számára rendezték be.

A 9. század közepétől a *thema* létrehozásával Kherszonban élénkebbé vált a gazdasági tevékenység. Korábban már említettük, hogy a városban jelentős építési munkálatok folytak (15. kép 2). Theophilosz idején újra elkezdik a helyi pénzek kibocsátását. Ezeket és a III. Mikhaél (842–867) pénzérméit a poliszt jelentő P betűvel látták el. Mikhaél bizonyos pénzérméit a H és a P betűvel jelölték, ami Kherszon poliszként olvasandó. A Kherszonban talált, Bizáncból importált kerámia a Konstantinápolyval és a birodalom más kikötőivel folytatott kereskedelemről tanúskodik. Fazekaskemencéket

találtak Kherszon falai közelében és a várossal szemközti parton. A kherszoni fazekasok termékét kivitték *Gotiába*.

Kherszon és környékének lakossága (21. kép) soknemzetiségű volt, a kazár és a héber nyelv is elhangzott az utcáin. A Heraklészi-félsziget lakóiról Anastasius Bibliothecarius a következőt írta: „ennek a helynek a lakói nem bennszülöttek, hanem különböző barbár népek jött-mentjei”. Mint A. L. Jakobszon említette, a kazárok szomszédságban voltak Kherszon területével. A Heraklészi-félszigeten végzett ásatások anyagai azt bizonyítják, hogy ott ebben az időszakban a szaltovói kultúrkör krími változatának hordozói telepedtek meg. A kherszoniak által elhagyott portákon halszálszzerűen épített falakkal rendelkező építményeket készítettek, jellegzetes szaltovói kerámiával.

Azokról az árukról, amelyeket a barbárok megtudtak szerezni, olvashatunk Bíborbanszületett Konstantin 10. századi forrásából, amely a Dél-Pontuszba szállított termékek, mint a – besenyők által előállított – viasz és a bőr mennyiségét is említi. A Kherszonba szállított termékek számára, mennyiségére vonatkozó 10. századi adatokból kitűnik, hogy elsősorban a kenyér, majd a bor és más áruk importja volt jellemző. A kereskedelemnek feltételezhetően óriási jelentősége volt, hiszen a kenyér és a barbárok más termékeinek árusítása nélkül nem tudtak volna a kherszoniak megélni. Említik, hogy egy besenyő törzs, amelyik közvetlenül Kherszon mellett él, árucserét folytat a várossal. Bíborbanszületett Konstantin említi is, hogy a törzs különféle szolgáltatásokat teljesít, és cserébe selyemszövetet, bársonyt, női fejdíszeket, borsot, muszlint, vörös bőroket kaptak. Ez az üzlet olyannyira termékenynek, előnyösnek bizonyult, hogy több városlakó is elkezdett a besenyőkkel cserekereskedelmet folytatni. A 10–11. századi *amphorák* közül bizánci pecséttel ellátott példányok ismertek Kherszonból, a Rusz, a középkori Bulgária és Románia területéről egyaránt.

A kereskedelmi kapcsolatokra és árucserére a pénzletekből szintén lehet következtetni. A éremleleteket alapul véve a nagyobb gazdasági egységek és a városok közötti kereskedelmi élet nyomon követhető, a bronzérmék forgalma ezen kívül a városon belüli piacra is utal. A Kherszonban folytatott ásatások alatt 23 db, a 6–12. századok közé datálható

solidust találtak, amelyek századonkénti felosztása a következőkben olvasható. A Krím egész további területéről 17 érme került elő, amelyek közül hetet a Nyugat-, tízet pedig a Kelet-Krímbe találtak.

A Kherszonban veretett, 6–12. századi *solidusok*:

- 6. század: 2 db Anasztasziosz (491–518) érme és 2 db Iusztinianosz (527–565) érme
- 7. század: Maurikiosz (582–602), Phókasz (602–610), II. Konsztasz (641–668) 1-1 érme
- 8. század: 2 db III. Tiberiosz (698–705) érme és 1 db V. Konsztantinosz (741–775) érme
- 9. század: 2 db III. Mikhaél (842–867), 3 db I. Baszileiosz (867–886) és 1 db I. Baszileiosz és Konsztantinosz (867–879) érme
- 10. század: 1 db Ioannész (969–976) érme
- 11. század: 1 db Aleksziosz Komnenosz (1081–1118) érme
- 12. század: 2 db II. Ioannesz Komnenosz (1118–1143) érme és 1 db I. Manuel Komnenosz (1143–1180) érme

A Krímbe Kherszonhoz köthetően számos bronzpénzt ismerünk a 6–11. századra vonatkozóan, amelyek közül többet a város pénzverdében vertek. Az aranyéremleletek alapján szövevényes kereskedelmi kapcsolatok rajzolódhatnak ki. Tévedés lenne továbbá a kis számú, de egyenletes kronológiai eloszlású leletből azt a következtetést levonni, hogy lényeges esések-emelkedések nem történtek az aranyérmék forgalmában.

A Krím egyéb lelőhelyein talált, 6–12. századra datálható kevés bronzérmét összehasonlítva a korabeli kherszoni darabokkal, arra következtethetünk, hogy az említett korszak folyamán a falvak nem rendelkeztek kereskedelmi-pénzügyi kapcsolatokkal. Ez a következtetés azonban nem állja meg teljesen a helyét, ha figyelembe vesszük azokat a pénzeket, amelyeket a helyi piac számára vertek. Kherszonban, mint Dél-Nyugat *Tavrikiának* a legnagyobb városában, helyben cseréltek gazdát az áruk. Az éremanyag vizsgálata megmutatja, hogy a Krím térségében meghatározó helyet foglalt el a kherszoni pénzverde. A város pénzforgalma számára elengedhetetlen volt a helyi kereskedelem megléte. A éremleletek alapján azt lehet mondani, hogy a 9. században a város és a falvak között közvetett árucseré valósult meg. A 7. század és 9. század első fele

között az árukapcsolatok egyenlősége okán nem volt szükség pénzürmére a kereskedelemben. Az írott és a régészeti források világosan rávilágítanak ezen jól ismert periódus kereskedelmi kapcsolataira, a kherzsoni árusok rendszeres jelenlétére a bizánci városok piacain. Különösen a kis-ázsiai tenger melléki és a kelet-krími településeken voltak megtalálhatóak. Észak felé, a szlávokkal és a Russzal való kereskedelem a 10. században vált egyre jelentősebbé. A 8. században Kherzson kereskedelmi kapcsolatai közül a keleti partnerek és az itáliai városok emelkedtek ki, amelyek együttműködtek Kherzsonnal, és közösen foglaltak állást a vallási kérdésekben.

A város egészen a 13. századig Bizánc egyik határ menti erődtámpontja volt a Krímben. Kherzson Bizánc, valamint az északi népek (a Kazár Kaganátus, a Kijevi Rusz, a besenyők és kunok) ütközőzónájába került, de az ellenségnek mindössze egy alkalommal sikerült bejutnia a városba. 988-ban a kijevi fejedelem, Vlagyimir néhány hónap ostrom után elfoglalta a várost. A város elfoglalása után Vlagyimir rákényszerítette saját feltételeit II. Baszileosz bizánci császárra, és feleségül vette annak leányát, Annát. A régi krónikás hagyományban ez az esemény – Korszuny bevétele – elválaszthatatlanul összekapcsolódik a Rusz és az orosz nép pravoszláv hitre való térésével (22–23. kép).

1204-ben a IV. kereszties hadjárat bukása a Bizánci Birodalom kisebb államokra való szétaprózódását eredményezte, ami magára vonta a muzulmán hatalmak és nomád törzsek figyelmét, ez pedig Kherzson számára súlyos következményekkel járt a 13. század első felében.

Miután Vlagyimir bevette Kherzont, Bizánc szövetséget kötött a Kijevi Russzal. Kettejük kereskedelmében közvetítő-szolgáló szerep jutott

Kherzsonnak, ami számára roppant előnyösnek bizonyult. Innen indították útjára a mezőgazdasági cikkekkel és állatállományból álló rakományt Kis-Ázsiába és Bizáncba; a déli országok pedig Kherzsonon keresztül szállítottak észak felé fegyvereket, szöveteket, olajat.

A 11–12. században megfigyelhető volt a város kereskedelmi-gazdasági státuszának némi gyengülése. A Fekete-tenger északi partvidékének kereskedelméből egyre nagyobb arányban részesedtek Genova és Velence kereskedői is. Ugyanakkor sikerült megőriznie jelentőségét, mint a régió bizánci katonai-politikai támaszpontja, amelyről a szevasztok – legmagasabb rangú hivatalnokok, akik a birodalmi család tagjai voltak – írásos dokumentumai mesélnek. Mennyiségüket tekintve a 12–13. századi *amphoraleletek* felülmúlják a más időszakból való tárolóedényeket, az egész Fekete-tenger mellékét, a Krímet és a Kijevi Rusz városait is beleértve. A 12–13. században terjedtek el a magasfülű, fenékrészükön hornyokkal díszített *amphorák*, valamint a kerekesebb aljú típusok is. Ilyen típusú leletek Bulgáriában, Romániában, az Égei-tenger szigetein, valamint az óorosz városokban folyó ásatásokon is előkerültek.

Idővel Bizánc ereje meggyengült, és a 13. században a Fekete-tenger kereskedelme az olaszok (a velenceiek, aztán a genovaiak) kezébe került, akik a Krímen megalapították saját gazdasági telephelyeiket. A kereskedelmi utak áttevődtek az Észak-Krímbé, és ez lett az egyik oka annak, hogy Kherzson gazdasága krízishelyzetbe került.

A 15. század közepe felé az élet a városban végérvényesen megszűnt. Ahogy telt az idő, a föld maga alá temette az egykor nagy és gyönyörű város romjait.

BAKLA

Bakla romvárosa (24. kép) 2,5 km-re északra helyezkedik el Szkalisztoje falu mellett, Bahcsisaraj járásban. Területe körülbelül 1 hektár. Tengerszint feletti magassága 470 m, sík területen, a Bakla-hegység előtt, jellegzetes, háromszög alakban helyezkedik el, amelyet nyugatról és keletről összefüggő vonulatok határolnak, délről pedig egy 12 méter mély, meredek lejtő szakít meg. Topográfiai szempontból a város két részből áll: a citadellából

és a hozzá kapcsolódó alsóvárosból. A citadella a lejtő lábához épült, területe 60 × 200 m. Köpenyfalazással emelt falainak közét nyers kővel és kavicsal töltötték ki, a fal héját faragott mészkőből emelték, habarcs felhasználásával. Valószínű, hogy a védelmi vonal a meredek lejtő felőli részen, a lejtőtől mintegy 8 m-re, a citadella északi sarkában futott végig, és ugyanúgy, mint a széleknél, mintegy 8 méter távolságra tőle ért véget.

Az erődítés északi sarkában két darab, bástyákat összekötő védőgát csatlakozásánál, a lejtőtől 25 méterre található egy négyszög alaprajzú, a kapu felett elhelyezkedő bástya, amelynek méretei $7,5 \times 6$ m. Ezen kívül van még egy bástya, a citadella délkeleti részén. A várból a településhez a fal alatt egy kövel kirakott alagút vezetett. A védművet történelme során minimum három alkalommal érte komoly támadás, amit nagymértékű átépítések követtek.

Első alkalommal a 6. század nyolcvanas éveiben érte súlyos csapás (A. V. Szazanov szerint), vagy a 7. század második végében – 8. század elején (D. L. Talisz és A. I. Ajbabin szerint). A 9. század közepén megerősítették és megmagasították a falakat: a párhuzamosan futó, már létező védelmi vonalat 30–40 cm-re növelték, amelyek közeit nyers kövel, kavicssal töltötték ki. A bástya falát is megvastagították. A citadella elleni következő támadás a 11. század közepe táján történt, ami után a falakat renoválták. A 12–13. századra a citadella területét teljesen beépítették. Központjában egy nyolc helyiségből álló házat és egy kis templomot is feltártak. Valószínűleg ez volt a helyi vezető rezidenciája.

Az alsóváros sűrűn volt beépítve. A háztelkeket előre kijelölték, tehát szabályos alaprajzú volt a város, általában háromemeletes házak voltak használatban, amelyek 2–4 helyiségből álltak, és tömbökbe rendeződtek, vagy egymástól elkülönülve álltak. Az épülettömbök között húzódtak az utcák. A településen ismert továbbá több mint 90 barlangi helyiség, többségük háztartási célokat szolgált. Ugyanakkor voltak olyanok is, melyek temetkezési és kultikus funkciót láttak el.

Napjainkban Baklán és környezetében nyolc, részben kutatott, keresztény kultikus épületmaradványt találtak. Az egyik közülük feltételezhetően egy templom, amelyet D. L. Talisz talált meg az alsóvárosban, 12 méterre a védőfáltól. Nem messze tőle, 40 méterre keletre a citadellától, 2003-ban tártak fel egy 9–13. századi templomot. Ettől északkeletre egy barlangi fülkében egy görög feliratra bukkantak. Ismert továbbá egy kápolna és egy ehhez kapcsolható kis, kölapos temetkezés, amely a citadellán található vezető rezidenciájának együttesébe tartozhatott bele. Baklától 600 méterre délre három templom található. Egy kőkápolna és egy vályogtemplom további egységet alkottak, amely 500 méterre nyugatra volt található a várostól.

A 10–11. században a teraszon kőkripták épültek (őket előzte meg az első építési periódusban kialakított szőlőprés), valamint ebben a periódusban, a 10–11. században épült a vályogtemplom is, amely körül sírok, kölapos temetkezések kaptak helyet. A 11–13. század végén, a felső teraszon alakították ki, „vésték ki” a barlangi kápolnát. Valószínű, hogy az építkezés az alacsonyabban fekvő (szikla-) kőkripták készítése idejével esett egybe. Egyelőre viszont nem világos, hogy ez utóbbi rítust később felváltotta-e a kölapos sírokba temetkezés szokása, vagy a kétfajta temetkezési mód egymás mellett is létezett-e.

Sajnos 1998-ban a sziklás kiszögellés, amelyben a kápolnát kialakították, beomlott és a mélybe zuhant. A kápolnába északnyugatról a sziklába vésvé egy görbe folyosó vezetett, amelynek hossza 2,3 m, szélessége 1,3 m, magassága 1,6 m. A kápolnába való bejárat egy felső oldalán enyhén kidomborodó négyszögletes nyíláson át történt. Ajtaja befele nyílt. A helyiség ovális alaprajzú, méretei: $4,4 \times 2,85 \times 2,3$ m. Mennyezete kosárvboltozatot imitál. A délnyugati falban egy faragott, négyszög alakú, lekerekített sarkú ablaknyílás foglal helyet. Az ablakokat belső oldalán négyszögletesre faragták, a külső részén pedig oválisra. A délkeleti falban, szemben a bejárattal egy boltíves fülkét vésték ki. Az északnyugati fal középső részén, a földtől 1,6 m magasságban található egy faragott kereszt. Ugyanezen a falon, annak különböző részein három vésett, kör alakú bemélyedést lehet megfigyelni. Az apszis északnyugati részén egy téglatest formájú bevésés található, méretei: $0,44 \times 0,12 \times 0,1$ m. A padló 0,1 méterrel magasabban van az apszisban, mint a templom közepén. Az apszis északi részén a padlóban, a falnál egy ovális, vésett mélyedés figyelhető meg. A kápolna padlója valószínűleg fából készült. A Baklában levő, barlangban kialakított helyiségek vizsgálata során nem található más olyan helyiség, ami hasonló funkciót láthatott volna el. A szakirodalomban azonban említés történik egy másik barlangtemplomról is.

Bakla térségében ismeretes néhány, különböző korból származó temető. A legjelentősebb egy kora középkori sírmező a kisváros déli részén, a vizes árok meredek részénél (52. kép). Érdemes továbbá megemlíteni a Baklától 2 km-re nyugatra található, mára teljesen feltárt szkalisztojei temetőt.

BOSZPOR

Az ókori Pantikapaion, a mai Kercs (10. kép 3; 32. kép). A Krím-félsziget legkeletibb városa, 2000-ben ünnepelte 2500. születésnapját. A görögök a Kr. e. 6. században telepedtek meg itt, majd mintegy száz év múlva a Boszporoszi Királyság székhelye lett, ezt követően bizánci fennhatóság alá került. 1318-ban genovai gyarmat, 1475-től török, majd 1774-ben orosz uralom alá kerül.

A Fekete-tenger északi előterének kazárok általi uralomba vétele következtében a félszigeten az etnopolitikai helyzet alapvetően megváltozott. A különféle forrásokból megtudhatjuk, hogy a 7. század második felében az Azovi-tenger mentén, valamint a Fekete-tenger északi előterén elterülő legelőkről a kazárok kiszorították a bolgárokat, így már a 8. század legelején a kazár kagán helytartói székeltek Fanagoriában (10. kép 1; 28. kép) és Boszporban.

Az írott források ellenére a Krímben igen nehézkes bármiféle leletanyagot kötni a kazár jelenlétéhez. Csupán az utóbbi évtizedekben sikerült értékelhető mennyiségű leletanyagot feltárni Boszporban a különféle épületfeltárások során. Az említett leletanyag elég szerény, de kétségtelenül a kazároknak az ebben a városban való tartózkodásával lehet őket kapcsolatba hozni.

A kazárok betörésével egy nagymértékű pusztulás következett be, erről a város kikötőbeli részének kisebb feltárai tanúskodnak, amelyek segítik annak megértését, hogy milyen mértékű volt a Iusztinianosz által kiépített Boszpor rombolása. A bazilikás épület az alapjáig meg lett semmisítve. A maradványokat fedő félméteres réteg bizonyára Boszpor egyik legnagyobb épületeinek egyikéé, amely a 7–9. század jellemző leleteit tartalmazta. Ezek vörös mázas edények töredékei, amelyekkel a Tamanszkoje gorogyicsén a 7–8. századi rétegekben találkozunk: vörösayagból készült, legfeljebb 8–10 cm szájátmérőjű korsók korai formái, magas szájú *amphorák*, sima peremmel és apró, zonális rovátkolással.

A kazárok boszpori tartózkodásának legkifejezőbb bizonyítéka a iusztinianoszi építkezés romjain emelt fehér kövű erődítmény. A kazár periódusból származó rétegben fedezték fel a maradványait, amely két, párhuzamosan haladó, egymástól félméteres távolságra lévő falból áll. A méteres szélességű köpenyfalak öt sor kő magasságáig maradtak fenn.

Külön hangsúlyozni kell, hogy a köpenyfal egyes szakaszai halszálla mintásan vannak rakva. Ismeretes, hogy ez a technika Kazária építményeiben széles körben elterjedt volt. A falak 15 m hosszan figyelhetők meg, ebből 6 m a folyamatos falazás, a többi részleges, a későbbi korok építményei alatt. A falazás alapossága és a nagyobb hosszanti terjedelme lehetővé teszi, hogy a létesítmény védelmi jellegéről beszéljünk. Nyilvánvaló, hogy ezen a kényelmes, a tengerbe benyúló helyen a kazár citadella egy részét találták meg. Csaknem ezer év múlva, ezen a helyen építik fel a török erődöt, amely 1827-ig állt, és egy 1824. évi miniatúrában örökítették meg.

A kazár citadella nem az egyetlen monumentális építmény volt ezen a népes helyen. 65 méterre a falaitól délre fedezték fel egy építmény maradványait, egy olyan területen, amelyen három évszázaddal később felépítették a napjainkban is fennálló Keresztelő Szent Jánosnak szentelt templomot. Soha nem ismerhetjük meg sem a jellegét, sem pedig az alaprajzát: a romjait elfedi a templom. Viszont egy helyen, a déli falainál felfedeztek egy alapépítmény-sarkot, amely a templom alá húzódik. Ez arról tanúskodik, hogy a templom építésekor az egész építményt lerombolták. Mint a citadella falainak maradványai, a templom helyén az építmény maradványai is a mai felszíntől 2,7–3 m mélyen fekszenek, ez pedig alapul szolgálhat arra, hogy azonos korúnak tekintsük ezeket.

Egész más jellegű építmények helyezkedtek el a citadella falaitól néhány száz méterre, nyugatra: itt laktak az egyszerű emberek, akik a 7. századi építmények maradványait lefedő tűzvészre utaló rétegben emelték házaikat. Ennek a területnek a beépítése sokáig tartott. Az alsó horizont rétegzett, amelyben megmaradtak a kazár építmények romjai a 8–9. század első felére datálhatóan. A maradványokat tartalmazó felső horizont a 9–10. századra keltezhető, erről az a jellegzetes *amphoralelet* tanúskodik, amelynek közvetlen párhuzama Sarkelből és Khersonból ismert. Maguk a lakhelyek nem homogének, két típusba sorolhatóak. Az első típust azok az elemek jellemzik, amelyek a nomádokra voltak jellemzők, a második típus a bizánci mintákhoz volt legközelebb.

Mindkét típusú lakhely legközelebbi párhuzamait a velük egykorú krími, Azovi-tenger melletti és alsó-doni településeken fedezték fel. A második (bizánci) típusú lakhelyeken jellemzően az egyik sarokban kövel volt kirakva a tűzhely, és e mellett, a padlózat közepén néha a nomád lakhelyekre jellemző nyitott tűzhelyet építettek.

A kazár idők lakóépítményei Boszpornál, a kisorsó kerámiaanyagának köszönhetőenmeggyőző kronológiai besorolást kaptak. Ezek a horizontális és horizontális-zónás rovátkolású *amphorák*, konyhai kancsók vonalas díszítéssel, fényezett edények, úgynevezett Tmutarakany-típusú csereszínű (vörös színű) kancsók fedőhornyos peremmel, néha viaszos belső felülettel. Ezzel együtt előfordulnak kézzel formált konyhai kerámiák, valamint vékony falú üvegcsészék és talpasposhár-alátétek töredékei. Mindezek jellegzetes leletei annak a rétegnek, amely a 8–10. század folyamán a Krímben élt kazárok életének maradványait tartalmazza.

Hasonló leleteket találtak a Krím és a Tamany-félsziget több olyan városában, ahol a 7. század végén a Kaszpi-tenger mellékéről betörő kazárok letelepedtek: Patraban, Tiritakában, Kepiben és Germonasszában, ahol a 6–7. századi építmények romjain olyan kazár lakóházakat találtak, amelyek a boszporinál sokkal jobb állapotban maradtak fenn számunkra.

A kazárok boszpori tartózkodásáról rendelkezésre álló régészeti adatokat nem lehet gazdagnak nevezni. A nagy építmények ásatási eredményeinek eddig gyenge publikálásától függetlenül, véleményünk szerint előzetes feltételezéseket tehetünk azok funkcionális rendeltetéséről. Így a fentebb említett két fal a citadella északkeleti falának részét képezheti. Ebben

a citadellában helyezkedtek el a városirányítás szervei. A 810–814 között született „Chronografiá”-ban található egy említés Boszporosz Valgica *archontjájáról*. A Boszporban lévő citadella megfeleltethető az itt lévő kazár garnizonnak, Valgica ennek vezetője lehetett.

Nehezebb megállapítani annak az építménynek a rendeltetését, amelynek a sarkát a Keresztelő Szent János templom déli falánál tárták fel. Bátran beszélhetünk nem lakócélú, hanem valószínűleg közösségi, esetleg vallásos jellegéről. Viszont, hogy milyen valláshoz tartozott, keresztény vagy zsidó, azt nehéz megmondani. Mindkét eset lehetséges. Keresztény templom építése egy alappal rendelkező építmény helyén logikusnak tekinthető a második variáns javára szóló kiegészítő érvnek. Annál inkább, mert a Kherszonban lévő egyapszisos „1935. évi bazilika” szintén egy zsinagóga helyére épült. Fontos azonban az a tény is, hogy Boszporban szintén létezett zsidó közösség.

A kazár periódus építményeinek pusztulása hasonlít a iusztinianoszi Boszpor pusztulásához: totálisan elpusztították. A citadellát szinte az alapjáig leombolták, és itt egy a bizánci építészet minden szabályának megfelelő városnegyedek alakítottak ki.

Ezen idők régészeti anyagai alapján a kazár citadella pusztulását a 10. századra tehetjük. Éppen ennek az évszázadnak a végén az új nomádok, a magyarok és a besenyők kezdték meg a kazárok kiszorítását az északi Fekete-tenger-vidéken lévő birtokaikból. Bizánc pedig kihasználta ezt, elvégezte a régen esedékes leszámolását a kazárokkal, és visszavette a saját irányítása alá Krím sok erődítményét és városát. Ezek közé tartozott Boszpor is.

CSELTHER-KOBA

A Cselter-Koba monostor az Ay-Todor-hegy egy kiszögellésénél épült fel Szent Fjodor tiszteletére. A kolostoregyüttes 23, a sziklába faragott helyiségből áll, beleszámítva egy barlangtemplomot is. Ami a monostor helyiségeit illeti, a róluk szóló leírásokat V. Danyilenko állította össze, aki bemutatta, hogy ott valóban hiányoznak a jelentős átszervezések, átalakítások nyomai, ennek talán az is a célja, hogy maga a komplexum egy teljes egész és egyidejű (értsd: változatlan) létesítményt alkosson.

V. Danyilenko a monostor létrejöttének idejét a 8–9. századra datálta. Ebből azt a következtetést lehet levonni, hogy a sziklás lejtőn az 5–7. századi *amphoraleletek* a monostor előtti megtelepedésre utalnak. A következőket lehet megállapítani: nagy az ellentmondás a monostor egysége és a fontos renoválások lépéseinek gyakorlati hiánya között, hiszen 700–800 év alatt (V. Danyilenko verziója szerint) ezeket a javításokra sokszor szükség lett volna. A monostorokban az évszázad alatt ott élők észrevehetően szorgalmazták a javításokat. Kap-

padókia barlangmonostorait vizsgálva kitűnik: ahol a monostor nem működött folyamatosan, azokon a

helyeken nem találhatóak meg a renoválásokra utaló bizonyítékok.

CSUFUT-KALE

Az erőd hosszú ideig a krími kánok fővárosa volt. 3,5 km-re keletre fekszik (Sztaroszjelje falu mellett) Bahcsiszarajtól (25. kép). A plató, amelyen a település elhelyezkedik, 200 méterre emelkedik ki a környezetéből, és három oldalon meredek sziklafalak határolják. A település 558 méterre van a tengerszint felett, s 18 hektáron terül el.

A szakértők véleménye megoszlik az erődvárrossal kapcsolatos legelső emlékek korát illetően. Egyesek a 8–9. míg mások inkább a 10–11. századra teszik (52. kép). Eredetileg egy bizánci előretolt állás volt, később vált az önálló Feodoszjai Fejedelemség részévé, amelynek a Mangupon (10. kép 5; 56. kép) volt a központja.

Az 5–6. században Bizánc aktívan részt vett a régebbi városok megerősítésében, új várak építésében a hegyes, határ menti területeken, törekedve arra, hogy megállítsák a barbárok áradatát. Az erődépítkezések csúcspontja I. Iusztinianosz (527–565) korában volt (8. kép). Nem maradt ki egyetlen vidék sem, így a Krím sem. Iusztinianosz első cselekedetei közé tartozott, hogy a Boszporosz alárendeltségét biztosítsa, a hunokhoz tartozó területig. A Boszporon és Kherszonban megújították a városfalakat, a déli parton Alusztion és Gurzuf várait húzták fel. Ezek mind bizánci fennhatóság alatt voltak, mint a Dényugat- és Délkelet-Krím part menti vonalának részei.

A hegyvidéki területeken a birodalom harcos szövetségesei, a gótok és az alánok éltek, mint föderatív viszonyban élő népek. Biztonságuk, fennmaradásuk érdekében építették fel a „hosszú falakat”, amelyek fekvését-helyzetét a további években pontosították. A „gótalanok” kifejezést néhány szerző használja azért, hogy jobban hangsúlyozza ezt a fő-

derációt. Valószínűleg helyesen határozták meg így ezt az etnikai összetételt.

A nomádok betörései nem a földek megszerzésére irányultak, hanem az erődítések és a *limes*, a „hosszú falak” kiiktatására. Ehhez jött még az is, hogy minden nézet szerint a falak építése és fenntartása jóval megelőzte a várakét. I. Iusztinianosz tekintet nélkül a további építkezések szükségességére, nem akarta növelni tovább a kiadásait.

Ugyanakkor szerencsésen megmenekültek a Délnyugat-Krím hegyvidéki várai. Néhányat úgy ismerhetünk, mint „barlangvárosokat”. A helyőrséget a helyi lakosok alkották: ez a bizánci perifériára jellemző jellemző gyakorlat volt. A bizánci mérnökök vezetésével építkeztek, kherszoni munkaerő felhasználásával, de javarészt a helyi lakosság erejéből.

Minden valószínűség szerint ezek közé a várak közé számíthatjuk a Csufut-Kale erődöt is. Ráadásul a létesítménybe nem költöztettek nagyobb számú népességet, hanem inkább gyors menedékhelyről lehet szó, kisszámú állandó helyőrséggel. A területen létrehoztak egy kultuszközpontot, az itt élő alánok közreműködésével, akik megkeresztelkedtek. Azonban nem világos, hogy az erőd teraszán és a hegyen, amelyre épült, mennyi jelentős kora középkori régészeti anyaggal számolhatunk. A letelepítések a környékbeli területekre koncentráálódtak, és a lakosok a nomád népek támadásainak esetén a javaikkal, jószágaikkal a várban rejtőzhettek el.

A védmű elnevezéséről ebben a periódusban nem ismerünk hiteles adatokat, a Kerkera (iráni), Kerkera és Kallakra (görög) helynevekkel nincs kapcsolata a különböző írásos forrásokban. A középkori Krím összes kutatója azonosnak tartja Kirkort az alánok legnagyobb krími várával.

ESZKI-KERMEN

Eszki-Kermen (26–27. kép) régi települése 6 kilométerre délre fekszik Krasznij Mak községtől és 8 kilométerre nyugatra Zalesznoje falutól. A település, amelynek területe 8,5 hektár, egy magas platón terül el. A régészeti leletek (52. kép) bizonyossága szerint az erődöt a 6. század végén építették a bi-

zánci hatalom kezdeményezésére. A 8. században a kazárok uralma alá kerül, majd a 10. században újra bizánci birtok. Ekkorra már kialakult a középkori város képe. A 13. század végén, illetve a 14. század elején érte el a mongol hódítás, és a 14. század végére el is pusztult. A település híres a temetkezésé-

iról (sziklasírok), a két barlangtemplomáról és több mint 400 további barlangjáról.

1920-ban kisebb munkák folytak itt, amelyet N. L. Ernst vezetett 1928-tól 1939-ig (1935 és 1938 közötti szünetekkel). A szentpétervári IIMK (Anyagi Kultúra Történeti Kutatóintézet) expedíciót indított a térségbe. 1970 végén – az 1980-as évek elején A. I. Ajbabin és E. A. Parisnij vezetésével ástak itt. Ajbabin a temetőt, míg Parisnij a bazilikát kutatta. 2003–2004-ben A. I. Ajbabin ismét itt kutatott. Ő talált elsőként olyan várat, amely a 6. század végén épült a Krímben jelenlevő bizánci fennhatóság kezdeményezésére.

A 8. század 80-as éveinek végéről Eszki-Kermenről – amikor a kazárok hatalma alá került – kevés információ ismeretes. Ez időben mint egy kis lakosságot magába foglaló várként mutatják be. A 10. század második felében-végén lassacskán egy nagyobb, középkori várossá nőtte ki magát. A 12–13. században már teljesen városszerű volt a település utcákkal határolt épülettömbökkel. Utcáinak szélessége elérte a 2 métert is. A 13–14. században pusztult el. Ezt az eseményt az Arany Horda Krímre való „megérkezésével” (1299) magyarázzák. A tatár támadás után az élet Eszki-Kermenen fokozatosan megszűnt. Végérvényesen valószínűleg a 14. század végén vált lakatlanná. A 18. században a helyi lakosság az emlékezetében még „zavaros” szájhagyomány formájában őrizte ezt a tragikus eseményt.

Eszki-Kermenen több mint 350, sziklába faragott helyiség maradt meg, közülük 6 barlangkolostor ismert, beleértve egy kápolnát. Az Eszki-Kermen sziklás kultuszépítményének különlegessége abból áll, hogy itt viszonylag könnyen meg tudták őrizni a freskókat.

A többi településtől nagyrészt abban különbözik, hogy míg előzőek templomait (azok használati idejét) aránylag szűk időhatárok közé lehet datálni, addig Eszki-Kermen templomainak használati idejét elég tág kronológiai skálán (10. század vége – 11. század elejétől a 14. század végéig) mérhetjük. Eszki-Kermenen nincsenek monostori templomok (kivéve a „Donátorok” templomát), e típusú műemlékeinek jó részét a barlangtemplomok adják, amelyek kapcsolódnak egymással.

A barlangtemplomok a felhúzható függőkapunál találhatóak, annak harmadik lépcsője alatt, a város délnyugati része teraszának lejtőjénél. Az adott

épületek jellegzetessége abból adódik, hogy mind kapcsolódnak a temetkezési létesítményekhez, amelyeket az 1920-as évek végén, az 1930-as évek elején tártak fel az eszki-kermeni expedíció tagjai. Ez volt az egyetlen eset amikor a kutatások tárgyát a barlangkolostorok datálása képezte, és az építészeti és művészettörténeti vizsgálatok mellett lehetőség volt a hozzájuk kapcsolódó régészeti anyag közvetlen vizsgálatára is.

A templomok a helyi környezet részét képezik, és jól ismertek a 18. század végi – 19. század eleji szerzők körében is. Ugyanakkor a freskók és az építészeti díszítmények hiánya a képrombolás időszakából magyarázatot ad a „*Három lovag*” és a „*Donátorok templomai*”-nak kialakítására.

Az N1 templom

A legnagyobb barlangtemplomot, amely a függőút harmadik lépcsőjének legelején található, „N1” templomként tarja számon a kutatás N. Ernst nyomán. Padlószintje kb. 2,5 méterrel magasabban van a következő szintnél. A templom méretei (padlószinttől számítva): $4 \times 4,7 \times 2,3$ m. Formáját tekintve egy háromlevelű lóherére hasonlít (fülkeboltozatos). Sajnos a nyugati fala mára elpusztult. Ugyanakkor a gerendának a helye (hézaga) megengedi azt a feltételezést, hogy fából lehetett a barlangtemplom belső falborítása. Nem kizárt az sem, hogy a kezdőfal teljesen kőből volt (más barlangtemplomok analógiái alapján), de a pusztulás után már fából építették újjá.

A félköríves apszis északkeleti tájolású, méretei: $1,7 \times 2,3$ m. Az Istent és Fiát ábrázoló ikon közepén és az apszis közepénél mélyedések találhatók a sziklában. Ez minden nézet szerint az oltárasztal helye lehetett, amely a templom néhány építési periódusáról is értékes információkkal szolgálhat. Az apszisok a sziklában kialakított falpilléreknek köszönhetően elkülönültek a templom falaitól, amelyek a mennyezet felé megemelkednek, így létrehozva az íves párkányzatot. N. Ernst nem találta meg az oltár maradványait, Ny. I. Repnyikov azt gondolta, hogy a csaplyukák (mélyedések) jelenléte a gerendák megerősítését szolgálták a falpillérekben, mennyezeten és padlón, amelyek arra mutatnak, hogy az oltár előtti rész (Repnyikov véleménye szerint ikonosztáz) fából készülhetett. Az északi és déli fal mentén helyezkedtek el a faragott padok. A déli falon, a padok felett,

az apszis mellett található egy bemélyedés, amelyet Ny. I. Repnyikov oltárként határozott meg. A déli fal nyugati részén, a mennyezet alatt kifaragott fülke helyezkedett el, ennek méretei $1,2 \times 0,4$ m. A templom padlójában vízelvezető található, a falak gondosan megmunkáltak. Valószínű, hogy a templom működésének megszűnése után a nyugati fal is elpusztult. A komplexumban a templommal együtt még kripták és síremlékek kaptak helyet (sziklába vésett sírok, amelyeket kőlapokkal fedtek).

Az N2 templom

A város kapujánál álló barlangtemplomot – Ny. I. Repnyikov megnevezése alapján N2 templom, vagy a N. Ernst által másképpen N2 kistemplomként emlegetett építmény – ugyanabban a mélyedésben alakították ki, mint a „nagytemplom”-ot, attól keletre. Alaprajza nagyjából derékszögű téglalap alakú, méretei a következők: $4,1 \times 4,7 \times 2$ m. A templomhajó észak–dél irányban helyezkedik el. Az épület nyugati falát a bejáratral együtt a sziklába vájták, amely napjainkra részben megsemmisült.

A félkör alakú, kelet–északkelet tájolású apszis méretei: $1,7 \times 2,3$ m. A többi helyiségtől ugyanúgy elkülönített, mint a „*Nagytemplom*”-ban, ugyanakkor formája sokkal elnagyoltabb. A falközökben Ny. I. Repnyikov meghatározása szerint azok a rések/hézagok látszanak, amelyek az oltár előtti, fából készült ikonosztáz szerkezetének rögzítését szolgálhatták. Az oltárasztalt eredetileg sziklaköböl készítették el, és egy egységet képezett a templommal. Az 1920–30-as években már elpusztították. Az apszistól délre a padlóban egy padkás sírt, az északi falban pedig faragott padokat alakítottak ki. Az apszistól délre a keleti falban egy fülkét véstek ki. A templom padlójában a nyugati épületrészben, a bejáratnál patkó alakú bemélyedés látható. Nincs kizárva, hogy ezt a bevájt teknőalakot a templom használatának felhagyása után hozták létre, talán szőlőprés lehetett. Ehhez hasonló esetek ismertek még a Krímben. A helyiség falainak kialakítása a „*Nagytemplom*”-éval azonos.

A templom déli oldalában alakították ki a bejáratot, amelyhez a kapcsolódó lépcső egy kisebb, trapéz alakú helyiségbe vezetett, amelynek nyugati falában ablak volt. N. Ernst azt gondolta róla, hogy ez sekrestye, habár nézetünk szerint több mint valószínű, hogy az alszerpap szobája volt, amint az az

ablak és fekvőpad megléte alapján valószínűsíthető. A templomok mellett található kőbe vágott kriptában található régészeti leleteket a 10–12. századra datálhatjuk, és ez alapján van okunk feltételezni, hogy ez a templomok elkészültének ideje is.

A bazilika

1886-ban A. L. Bertye-Delagard említ egy bazilikát, amelyet egy apszissal rendelkező és mind a négy égtáj felé egy-egy harangtoronnyal bíró templomként ír le. N. L. Ernszt a saját készítésű városlapra rajzán pontosította a bazilika elhelyezkedését. 1930-ban Ny. I. Repnyikov végzett ásatásokat a templom területén, és egy háromhajós bazilikára sikerült rábukkannia haránt alakú előcsarnokkal és ötoldalú apszisokkal. Ezen ásatások eredményei F. I. Smita „*Az eszki-kermeni bazilika*” című cikkében jelentek meg, amelyek eredményei a következőkben foglalhatók össze. A bazilikát a 4. század vége – 7. század között alapították, és a későbbiekben többször átépítették. Pusztulása után, a 7. század végén vagy a 9. század eleje körül egy temető létesült itt, a délnyugati hajóban. A kápolna kisebb része napjainkig fennmaradt. A bazilikát nem tárták fel teljesen, csak az északi falat és annak környékét kutatták meg.

Habár F. I. Smita után az eszki-kermeni bazilikával senki sem foglalkozott behatóan, az építményt nemegyszer említették tudományos és tudományos ismeretterjesztő irodalmakban. Egyre gyakrabban fordult a figyelem erre a Krím hegyei közt létesült, hatalmas és feltehetőleg korai (kb. 6. századi) bazilikára, illetve annak történelmére, különböző politikai aspektusaira, mivel ezzel igazolták a kereszténység jelenlétét a Krímben.

Az építmény feltételezett korát senki sem határozta meg sokáig. Ugyanakkor a széles kronológiai határok (a 4. század vége – 7. század eleje) idővel inkább a 6–7 századra módosultak. Komoly véleménykülönbségek is kialakultak annak kapcsán, hogy kinek is épülhetett a bazilika. A. L. Jakobszon sok a kherszoni ábrázolásokhoz hasonló jelet talált az eszki-kermeni bazilikában. Ny. I. Repnyikov, nem hagyva figyelmen kívül F. I. Smita nézőpontját, kifogásolta A. L. Jakobszon véleményét, rámutatva az eszki-kermeni bazilikának a kherszoni építményekkel való éles különbségeire.

Az ásatások az 1930-as évek után nem folytatódtak. A területet benőtte a bozót és a som, a falak pedig

részben megsemmisültek. 1979 júliusában a Dél-krími Expedíció észki-kermen-i csapata kezdett hozzá az emlékmű északi, feltáratlan oldalának kutatásához. A régészeti munkák során ráakadtak a bazilika északi falának külső oldalán kívül egy 200 négyzetméteres térre is, amely az épület északi hajója lehetett. Az itt feltártak közé tartozik egy kis kápolna, hat síremlék, három kripta és hét sír. A kápolna kapcsolódik a bazilika északi vállához. Négyyszög alaprajzú építmény, méretei $5,7 \times 3,7$ m, északon félkör alakú apszisban végződik (átmérője 2,4 m). Falai faragott mészkő kváderekből készültek, amelyek északon 0,35–1,3 m magasságban maradtak meg, vastagságuk 0,6–0,7 m között mozog. A kápolna tetejét tetőcserép fedte, amelyet befestettek. A délkeleti sarok vakolása *in situ* megmaradt. A jól ledöngölt padló kövezetén a beszakadt tető feküdt, de ezt nem lehetett megmenteni. Valószínű, hogy a padlót égetett agyagtégla borítás fedte, amelynek az apszis körül található volt még *in situ* néhány töredéke.

A kő- és cserépfeltöltés mellett találtak nagyobb mennyiségű omladékot: cserépkerámia, *kalypter* (vékony, árkolt-hornyolt, tetőt fedő cserép terrakottából vagy márványból), széles-lapos égetett agyagtégla, közönséges kerámia, üvegedények. A freskók, valamint a bekarcolt képek és feliratok (grafittik) töredékei a legnagyobb ikon részeit képezik a kápolna apszisában. A falfestmény fekete, sárga és kék színekből állt, ugyanakkor eredeti állapotába visszaállítani, vagy beazonosítani a rajta levő alakokat ma már lehetetlen.

Építészeti paraméterei a szinte minden bazilikára egyformán jellemző arányok és kialakításbeli jellegzetességek voltak. Az épület omladékait alapvetően a feltöltés felső rétegeiben sikerült megfogni, amely befedte a kápolna romjait. A fal megmaradt része közepes méretű terméskövekből áll, a sarkain lévő kövek jobban megmunkáltak.

A kápolna beszakadt tetejére utal a cserepek és cseréptöredékek törmelékretege, amelynek vastagsága néhol eléri a 0,5 métert is, összekeveredve a tetőzetet tartó, porig égett gerendákkal. A tetőcserépek méretei: 43×31 cm, 37×32 cm, a világossárgától a sötétpirosig terjedő színtartományban.

Számos példát lehetne említeni a vízvezeték-csővek széles formai skálájára, vannak közöttük egyesek és kettős hengerek, illetve összetettebb formák a mélyebb rétegekben. Néhány töredéken különböző jeleket, betűket és lovas ábrázolások nyomait lehet felfedezni. A *kalypterek* csak kisebb mennyiségben (23 töredék) fordultak elő, méretük $42,5 \times 14,5$ cm.

A kápolna földpadlója alatt a délnyugati és északnyugati sarokban két gyermek temetkezését tárták fel. A földdel feltöltött padlószintben cserepek töredékei, *pithosz* oldaltöredékei és korsó szalagfülei (9–11. század), konyhai edények és két kicsi vörösagyagból készült tányér felének maradványai voltak. Az 1979–1981-es munkálatok során a bazilika északi falánál tizenhat temetkezést tártak fel, közülük hat síremléket, három kriptát és hét gödörsírt.

KACSI-KALON

Kacsi-Kalon (30–31. kép) az északi hegyvonulat elágazásánál (450–510 m tszf magasságban) helyezkedik el. A vonulat a kréta időszak harmadidőszakában alakult ki, és anyagát tekintve mészkőből épül fel. Északról kisebb lejtő, délről pedig meredek szakadék tagolja. Kacsi-Kalon területe legalább 20–25 hektár. A sziklakiszogelléstől kezdve egy keresztet formázó, meredeken elnyúló kötömb van: dél felé, majd délnyugati irányban öt elnyúló, hatalmas sziklabarlangot foglal magába. A mélyedésekbe az emberek barlangokat vájtak különböző, elsősorban háztartási célokra. A kacsi-kaloni sziklának majdnem a legészakibb kiszögellésénél kezdődik és fordul nyugat felé például az első barlang. Ezt mára a

sziklás omladékok nehezen megközelíthetővé tették (eltorlaszolták), ezért is nehéz megítélni milyen létesítmények lehettek benne. Ny. I. Repnyikov, aki 1933-ban dolgozott Kacsi-Kalonban, arra mutat rá, hogy a barlangban nincsenek művészeti alkotások, de a falakon és a padlón sok fagerendának a tartóhelye megtalálható volt.

Számos tárgyi emléke maradt az egykori életnek a kacsi-kaloni lelőhelyen. Valószínűleg mind kultikus, mind hétköznapi funkciójú épületek egyformán lehettek a lelőhelyen. A kutatók az egyes objektumokat egymástól sokszor eltérően interpretálták. Egyesek a kacsi nagy méretű, hajószerű barlangot városnak vagy barlangvárosnak vélik, de

voltak, akik egykori mezőgazdasági települést érte-
nek alatta.

Az bizonyított, hogy kezdetben itt egy kis mező-
gazdasági település helyezkedett el, amely elé rövid
idő múlva egy menedékhelyként szolgáló erődít-
ményt építettek fel, és ezen létesítmények okán adó-
dott, hogy városnak kezdték nevezni a települést.
Később létesült itt egy viszonylag kisebb monostor
is. A Kacsi folyó bal partján, a mai Bastanovka he-
lyén, földmunkák alkalmával olyan rétegek kerül-
tek elő, amelyekben ugyanolyan kora középkori

kerámia és agyagkemence maradványa rejtőzött,
mint ami Kacsi-Kalonban előkerült. Ezen kívül a
falú keleti végében feltárássra került egy jelentős
kora középkori temető, amelyben kőkriptákba he-
lyezték végső nyugalomra a halottakat (6–8. szá-
zad). A két település közötti kapcsolat nyilvánvaló.
Sajnos Kacsi-Kalon nem szolgáltat még markáns
leletanyagot, és kutatása is nehézkes. Ezért alap-
jaiban vitathatóak a kutatók eléggé szubjektív „bi-
zonyítékok” alapján felépülő interpretálásai erről
barlangvárosról.

KIZ-KERMEN

Kiz-Kermen (33. kép) városa 7 kilométerre délke-
letre helyezkedik el Bahcsisarajtól, nem messze a
Masina nevű falutól. A helység a Kyz-Kule Burun
kiszögellésének csúcsán terült el, szemben a Te-
pe-Kermen völgyével. Kiz-Kermen egy mészkőből
épült erődítmény, hossza több mint 1 km, széles-
sége némely helyen eléri a 250 métert, a védfalak
a fennsíkot a legszűkebb helyen szelik ketté (mint
Eszki-Kermennél), ahol ostrom esetén a völgy
környékbeli lakossága el tudott bújni jószágai-
val, javaival. Több mint 70 hektáron terül el a komp-
lexum, nyugatról a Kaja-arasz szurdoka, keletről
mély, névtelen vízmosás, amely elválasztja a szoms-
zédos Tepe-Kermen barlangvárostól.

A Délnyugat-Krím leghíresebb barlangvárosai
között tartják számon Kiz-Kerment, amely a bar-
langvárosok között létesített legkésőbbi horizont-
hoz tartozik a 8–9. század időszakából. Kiz-Kermen
barlangvárosához nagyságban, valamint alaprajz
tekintetében Csufut-Kale városa, Tepe-Kermen
kis erődítménnyel valamint Kacsi-Kalon és az Uzs-
penszkij Anasztaszijevszkij monostor áll közel.
Érdekesség, hogy annyira magas ezen erődítmény-
falvagnak a koncentrációja a Kacsa folyó középső
folyásának medencéje körüli térségben, hogy azok
elhelyezkedését a történeti geográfia is kiemeli.
A barlangvárosok azonban nem egy időben voltak
használatban, és tipológiai különbségek is van-
nak közöttük, jól illusztrálva a fejlődési fázisokat.
A középkori Kiz-Kermen települése egy előváros,
amely egy forgalmas keresztnál jött létre, ami
Kherszont és a Krím déli partját kötötte össze a
hegyvidéki és sztyeppi területekkel. A város nem
érte meg a jelenkort, a 9. század második felében

a Krímbe megváltozó politikai viszonyok hatá-
sára, a Kherszoni thema (más néven Klimata) lét-
rejtése után elvesztette stratégiai jelentőségét, és
végleg elnéptelenedett. Ugyanakkor 3 kilométerre
északra az elhagyatott Kiz-Kermentől egy új erő-
dített település jelent meg, Csufut-Kale, amely a
9. századtól a 19. század közepéig lakott volt.

Az első leírás Kiz-Kermenről az irodalomban
csupán P. V. Nyikolajnak az 1927-ben megjelenő,
Bahcsisarajról és környezetéről szóló könyvé-
ben tűnik fel, bár már a 18. század végén felfe-
dezte P. Palas. Létezik egy feltevés, amely szerint
Kiz-Kermenben található a Fulli nevezetű középkori
város, amelyet az írásos források a 8–9. század-
ban említenek.

Az antik korszakban a város nem volt teljesen
beépítve, és óvóhely funkcióját látta el veszély
esetén. Lehetséges, hogy az ásatások és terepbe-
járások során, a város közvetlen környezetében
talált hellenisztikus kori kerámiák erre utalnak.
A legszűkebb helyen fal köti össze, zárja el a sza-
kadékok szélét, miközben északról – a megelőző
kor erődítményének maradványaira – a 8–9. szá-
zadban építettek védelmi vonalat, várfalat. Ugyan-
akkor a település párhuzamosan helyezkedett el
Kiz-Kermen régi védelmi falával, de ennek felku-
tatása még nem történt meg.

A Kiz-Kerment keresztező útnál helyezkedik el
egy templom maradványa, amelynek fekvése sta-
tigráfiai szempontból fontos szerepet játszhatott.
Ezt a következőkben a hellenisztikus, kora római
és kazár periódusokban épülő védelmi létesítmé-
nyek is jól mutatják. A templomtól a vár felé felté-
telezhetjük a 8–9. századi település maradványait.

MANGUP

Mangup (10. kép 5; 35–37. kép; 56. kép) a legnagyobb középkori erődített település a Krim délnyugati, hegyes vidékén. A Baba-Dag (ahogy a helyi lakosság nevezte a 18–19. században) vagy Mangup hegység platóján helyezkedik el a vár, amely a kora középkorban mint Doros vagy Dori, a 14–15. században pedig mint Fedoro volt ismert. A Manguphoz legközelebb első település a Bahcsisaraj közelében fekvő Hadzsi-Szala falu volt, amely tőle északnyugatra, a hegy lábánál helyezkedett el. A fennsík az azt körülvevő völgyek fölé magasodik mintegy 300 méterre, tengerszint feletti magassága pedig 584 m. A hegy sziklás rögökből épül fel, három oldalról (nyugatról, délről és keletről) szakadékok határolják, amelyek mélysége eléri a 70 métert. Az északi és északkeleti részét három szurdok vágja, északról nyugat felé: Kapu-djere, Gamam-djere és Tabana-djere, amelyek négy részre osztják fel a hegyet. A keleti kiszögellés a Teskli-burun, nyugat felé tovább a Jelli-burun, Csufut-Cseargan-burun, Csamnu-burun sziklapárányok találhatóak. A város területe 90 hektár nagyságú.

A nagy bazilika

Körülbelül 150 méterre a kaputól északnyugat fele egy cserjésben rejtőznek a nagybazilika romjai. A téglalap alaprajzú, belül két egymás mellett levő oszlop által felosztott épület három hosszanti részre oszlik. A központi hajót a keleti részen a félköríves apszis zárja. Az egész bazilikát sokszínű mozaikokkal rakták ki, de az oltár előtti rész a hajó központi részén, kőlapokkal kirakott, a falakat pedig freskók díszítik. Az építéshez felhasznált márványt a Márvány-tenger partjáról hozták. A bazilikát egy időben építették az első erődítménnyel a fennsíkon. Erről tanúskodik az I. Iusztinianosz idejéből származó felirat, melyet az 1912-es ásatás során találtak meg. A bazilika a várral együtt megmaradt, de azokat nem használták mindig párhuzamosan. Végül az oszmán törökök bevették a várat, ebből az időszakból maradt fenn egy nagy sírszámú temető. A település használatának utolsó periódusában a félig lerombolt templom területét átalakították temetővé. Az építmény régészeti feltárása előtt a 19. század végén – 20. század elején a sírok már elérték oltárt is.

Az erődítés

A 6. század második felében Bizánc várak láncolatát hozta létre annak érdekében, hogy Kherszont meg tudja védeni. Az erődítmény építésénél a legnagyobb erőfeszítést a falak felhúzása jelentette, amelyek kettévágták a szurdokokat a két kiszögellés között, amennyiben az út átvezetett a meredek lejtőn. A nyugati, déli és délkeleti oldalról a platót szakadék veszi körül, amelynek mélysége eléri a 70 métert is, de találhatók elkülönült, keskeny, meredek szakadékok is. Ezeket a helyeket mind fallal védték, amelynek egészét természetes, megközelíthetetlen védvonal veszi körbe, kiegészítve mesterséges erődítményekkel, kb. 7 km-en keresztül. A védműveknek ezt a belső és fő vonalát változtatások nélkül használták egészen a 16. század elejéig. Nagyobb helyreállításokra négy évszázad múlva került sor, amikor is Mangupot bevették az oszmán törökök. Azért, hogy alkalmassá tegyék a tűzfegyverek ellen való védekezésre, a régi bástyák helyére újak kerültek. A török kori fal alapját ókori, kora bizánci falak szolgáltatták nagyrészt, amelyet az ásatások során feltártak. A platónak ezt a részét teljesen beépítették a 16. század elején. A fő védelmi vonal mellett az erődítmény megjelenésén is látszik a második védelmi vonal, amely folyamatosan halad, mintegy 700 m hosszúságban, és falak, bástyák alkotják, nyitott hátsó résszel. Ez a 15. század elején épült fel. A vár legfontosabb elemének ugyanúgy a citadella számított, ami elszigetelten, a Teskli-burun kiszögellés északkeleti területén helyezkedett el.

A várfal alatt közvetlenül, balra a sziklás lejtőben ablak- és ajtónyílások vannak, amelyek arra mutatnak, hogy Mangup barlangvárosnak számított. Ezek a helyiségek az őrség számára készültek, hogy el tudjanak rejtőzni. A citadella falához közeli falban négyzet alakú nyílást alakítottak ki, amelyet vasrács fedett és alatta egy 24 m mély akna vezetett egy barlanghoz, ahol vízforrás volt. A délkeleti kiszögellés meredek fala mentén terülnek el a kazamaták. A város fő kapujához széles út vezetett.

A barlangtemplom és a temető

A barlangtemplom egy széles, sziklába vájt objektum, amelyhez a platótól kezdődő lépcsős lejáró kapcsolódott. A szakadék oldalán felülről nyitott,

a falak magassága 1,6 m. Nem világos, hogy mi alkotta a földemet, de nem kizárt, hogy egy faoszlopok által tartott tetőről van szó. A sziklapadlóban kör alakú mélyedések helyezkednek el, amelyekben tárolóedények lehetnek. Az objektumhoz kapcsolódik hat, különböző rendeltetésű barlanglétesítmény. Az északkeleti részében található egy kör alaprajzú helyiség, ahová a belépés ma csak egy vékony kiugró részen át, a szakadék felett lehetséges. Valószínűleg a helyőrség védelmére szolgált. A barlangrendszer apró helyiségeit egykor lépcsők köthették össze. Ennek nyomai mintegy 2,5 méteren át megőrződtek, a bejáratától délkeletre, a szakadék területén. A lelőhely ezen részét A. Gyercenij tárta fel 1969–1980 között, de a tömeges látogatóktól tartva (gyakorlati okokból) nem közölték az eredményeket.

Az 1938-as kutatások alkalmával két sziklába vájt sírt tártak fel. Az 1. sír dromosza (folyosója) az 1. számú helyiség padlójába volt vájva. A dromoszhoz kapcsolódó fülke téglalap alaprajzú, méretei: $3,7 \times 1,8$ m. A mennyezet boltozatos, simán lekerékített a falakhoz való átmenetnél. Itt került elő 77 emberi koponya (43 tökéletesen ép) és nagy mennyiségű összekevert csont. A sír mellékletei között találtak bronzból és sárgarézből készült gyűrűt, két karperecet sötétkék üvegből és egy üvegedény töredékét. A 2. sír az elsőtől északkeletre helyezkedett el. A fülke méretei: $2,35 \times 2,35 \times 1,47$ m. A koponyák és csontok mennyiségéből ítélve ide, eltérő időben nem kevesebb mint 30 embert temettek el. Kevés lelet került elő, a jelentősebbek: két vasszeg famaradványaival, sötétkék karkötő töredéke, egy kör alakú bevágásokkal díszített törött gyűrű, bronz drágaköves gyűrű, fenőkö maradványa, sárga üvegből készült gyűrű és három vasgyűrű töredéke. A kutatók – párhuzamok alapján (Szuuk-szu, Ozeny-basa és Eszki-Kermen temetőinek kamrasírai) –, ezeket a temetkezéseket az 5–7. századra datálták. Ugyanakkor a mellékletek ezt a kelteztést nem támasztják alá. A publikált rajzok és fotók alapján ezeket a tárgyakat nem keltezhetjük a 10. századnál korábbra, és a Krímben a 2. évezred első felében voltak elterjedve. Meg kell jegyeznünk, hogy Ny. I. Repnyikov a 12–13. századra datálta a mangupi sírokat.

Az épületegyüttes további kutatása 1993–1994-ben folytatódott, és egy sor részletre világított rá, amely korábban elkerülte a kutatók figyelmét, ami a sírok pontosabb rendeltetését határozta meg. Nagyon

érdekesek a már említett 1. és 2. sírok a barlang délnyugati részén. Az egész, áttekintett barlangkomplexum déli részét, az ún. „sírtér”, kultikus rendeltetésű létesítményként lehet értékelni. Talán egyetérthetünk J. Vejmarral, aki szerint először itt a sziklába vájt sírok (kripták) egy csoportja helyezkedett el, a továbbiakban pedig egyet közülük bővítettek és átalakították az 1. számú helyiséggé. Így érthető az is, hogy benne alakították ki a templomot a kriptával, amelyben az 1. sz. sír volt. Valószínűleg egy időben az 1. számú helyiség bővítésével alakították ki a 2. számú helyiséget, amely a padlóban látható bevágásokból ítélve keresztelőkápolnaként funkcionált.

A 2. számú helyiség az 1. sír felett helyezkedik el (E. Vejmar számozása szerint), négyzet alaprajzú, méretei: $4,2 \times 4,3$ m. Magassága 2,5 m, az északi fal hiányzik, de láthatóan kőből készült, ami később megsemmisült, illetve szintén hiányzik a keleti fal. A templom belsejének arculatát a leírt barlanglétesítmények még két fülkével, egy nagy és egy kicsi, egészítik ki, amelyek a déli falban kerültek kialakításra a felső sarkak lekerekítésével és a nyugati fal mentén húzódó sziklapaddal, amelynek a magassága 0,25 m, szélessége 0,8 m. A helyiség síkmennyezete középen némileg megemelkedik. A padlóban a déli falnál kör alakú bemélyedés figyelhető meg.

A délkeleti szakadék aljában, a vastag mészkőrétegben, amikből a mangupi plató is áll, található egy további barlangkomplexum, amelyet E. Vejmar és mások publikáltak röviden 1974-ben. Az északkeleti falban található a faragott fülkeboltozatos oltárfülke. Ennek megalkotása során felhasználták az itteni természetes bemélyedést, amelyet északkelet-kelet irányban még jobban bemélyítettek. Az apszis magassága a padlótól számítva a fülkeboltozat arkádjának felső pontjait összekötő vonalig 1,85 m. Az apszis aljánál egy pad van, amelynek hossza 1 m, magassága 0,5 m. A szentély részén a szikla felszíne gondosan elsímított. A fülkeboltozat megmaradt jobbra az apszistól, a négyzet alakú fülke felső részén, amelynek szélessége 0,6 m, a falakat gondosan eldolgozták kalapáccsal.

A templom vonalának határán a sziklás fal kiugró, felső része először egyenesen halad a mennyezet fele, ezt lefaragták, így keltve egy sima fríz hatását. A fal magassága a padlószinttől mérve 1,5 métertől 2,3 méterig terjed. Ebben négy-szögletű fülkéket alakítottak ki, amelyek elülső

részében párosával horizontális rések voltak a faállvány felállítására. Ilyen fülkék voltak az északnyugati ($1,42 \times 0,87 \times 0,48$ m) és délnyugati ($1,17 \times 0,5 \times 0,5$ m) falakban. A templomüreg belső részét kivéve a frízen szintén voltak a párkány feletti falban bevágott mélyedések, az északkeleti falban négy, az északnyugati falban három.

Közel a délnyugati falhoz, a templom kereszt-tengelyének mentén, a mennyezetben két füzőnyílás található gyertyák felfüggesztéséhez. A mennyezet

és a falak bevágásai, faragásai elég nagy pontossággal segítenek meghatározni a templom teljes körvonalát. Sziklába vájt helyiségek találhatóak a szomszédos keleti barlangban is, valamint a szakadék felett láthatóak egy feltörő forrás nyomai is. Elég határozottan állítható, hogy a fenti objektumok egy lelőhelyet alkotnak a temető területének objektumaival. A barlangtól a templom sziklás szegélyéig a sziklában hiányzik 7–8 méter, ezt kötéllel vagy falétrával hidalhattak át.

SZUJRENY

A szujrenyi vár (39. kép) 1,7 ha területen terül el a Kulle-Burbun hegycsúcs magas szakadékaival körülvéve. Szujreny a 6–11. században bizánci vár volt, amely a 12–13. században kis városi központtá vált. A vártól 1 km-re található a Maloje Szadovoje falu (az egykori Kucsuk-Szujren). A Kulle-Burbun kiszögellését két fal választja el, amelyek 172 fokos szögben ereszkednek a kerek bástyához. Közös kiterjedése a védelmi fallal 110 méter. A falak vastagsága 2,5 m, amelyek 4–4,5 m magasan őrződtek meg. A bástya fala némiképp vékonyabb, 1,5 m. A kétszintes bástya 10 m magasságig maradt meg. A teljes magassága a mellvédekkel és azok falközeivel körülbelül 12 m. A bástya tetején egy nyitott harctér kapott helyet. A bástyától délnyugatra helyezkedik el a boltozott összekötő folyosó, ami a kapu északi oldalától indult. Az erődítmény falai kétszeresen meg voltak erősítve. Jól megfaragott kváderekből vízszintes sorban megtartott négyszögeket alakítottak ki a kannelúrák és kötőtéglák váltakozásának rendszere alapján. A földszinten és a második szinten három-három lőrést alakítottak ki.

Az erődítmény területe körülbelül 1,7 hektár. A falakon belüli részt teljesen beépítették. A felszínen az épületek nyomai tisztán kivehetőek. A Kulle-Burbun kiszögellésének északi szakadéknál Ju. S. Voronyin 1980-ban egy rejtett utat fedezett fel, amelynek segítségével észrevétlenül el lehetett hagyni a várat.

A szujrenyi vár az egyik legtitokzatosabb és legkevésbé tanulmányozott lelőhely. Elég említe-

ni, hogy az erődítmény épületét különböző kutatók a 6. századtól egészen a 12. századig datálták: Ny. I. Repnyikov és Sz. B. Szorocsan a 6–7. századra (a Iusztinianoszok után), M. A. Tyihanova, A. L. Jakobszon a 6. századra, E. V. Vejmar az 5–7. századra, D. L. Talisz a 11–12. századra, I. A. Baranov a 8–10. századra, A. I. Ajbabin pedig a 9. század közepére. Nyilvánvaló, hogy a védelmi falak felépítéséből ítélve, azok építészeti megoldásai alapján, a bizánci adminisztráció tevékenységéhez köthető, ami a 10. századig volt jelen. Ez egyértelműen kimutatható.

Érdekes kérdés, hogy a 6. század végén – 7. század elején a szujrenyi várat egy időben alapították-e a mangupival és eszki-kermenivel, és hogy a Kulle-Burbun kiszögellésén elhelyezkedő falakat a 9. század közepén húzták-e fel, ami pedig kapcsolatban volt a Klimata thema létrejöttével a Krímen? Ezen periódusban a bizánci adminisztráció megalakította a már meglévő várak védelmi rendszerének korszerűsítését, illetve renovációját, valószínűleg, hogy Dorosz, a krími gótok központja felé való elérést és a déli partok menti utak ellenőrzését biztosítsák, és új erődítményeket is emeltek.

A szujrenyi vár jelentősége a 14. század második felében nőtt meg. A várat 1474-ig biztosan használták, amikor is a törökök bevették és lerombolták. Minden valószínűség szerint a 18. században, vagy valószínűbb hogy korábban is, ezt a települést Szci-varinnak hívták és krími gótok területén helyezkedett el.

SZKALISZTOJE

Területén helyezkedett el a 4–9. századi szkalisztojei temető, ahol nem kevesebb, mint 4 hektáron

794 sírboltot találtak (52. kép). De a régészek, ahogy szokott lenni, nem voltak egy véleményen az etni-

kai hovatartozást illetően. Egyikük, Je. V. Vejmar szerint ez szkíta-szarmata temető, mások, például

A. I. Ajbabin alán-gótnak gondolja. A temető mellett egy részen egy felső teraszon halom húzódik.

SZUDAK

Az azonos nevű öböl partján találhatóak Szudak (10. kép 4; 38. kép) középkori erődjének romjai. Az erőd a középkorban fontos kereskedelmi pont volt, megállója többek között a Selyemútnak is. Szudak városban helyezkedik el egy genovai vár, amelyet 1371-től kezdtek építeni az 1469-es évig. A vár egy régi korallzátonyon helyezkedik el, ami ma egy kúp alakú hegyként van jelen az öbölben. A vár területe majdnem 30 hektár.

A legenda szerint („*A tengeri szentek életének gyűjteménye*”-ben) a várat 212-ben az alánok építették, de ezt a dátumot mindmáig semmilyen régészeti bizonyíték nem támasztja alá. Abban viszont több kutató egyetért, hogy a 7. század végén alapították, és a kazárokhhoz vagy Bizánchoz kapcsolható. A vár a kazár időszakot követően a bizánciak, a genovaiak, a kunok (11–13. század), az Arany Horda (13–14. század) és a törökök (15–18. század)

fennhatósága alá tartozott. A vár stratégiaiilag fontos elhelyezkedése és annak erős felépítése szinte megközelíthetetlenül tette: délről és keletről a hegyek védik, amelyek a tengerig húzódnak le, északkeletről pedig mély árok határolta.

A várnak kétlépcsős erődítési rendszere volt: egy alsó és egy felső. Az alsó várban 6–8 méteres a falak magassága, vastagságuk 1,5–2 méter. A falat tizennégy védőbástyával erősítették meg, amelyek a 15 méteres magasságot is elérték. Minden bástya annak a konzulnak a nevét kapta, akinek az idejében épült. Erről árulkodnak a bástyák kölapjain megmaradt heraldikai szimbólumok és a középkori, latin feliratok. A felsővár citadellából és a konzul szállásából áll, amely a legnagyobb hegygerincen futó falegyüttesben egyesül, amint a doroszi bástya együttese is. A védelem felső és az alsó szintjei között helyezkedett el az alsóvárosban maga a város.

SZUUK-SZU

Szuuk-szu vagy Szuvuk-Szuv középkori temető, amelyet a 6–10. századra datálnak (52. kép). A temető megnevezését arról a kiszögellésről kapta, amelyen elterül. A Krím déli partján, azonos nevű kiszögellésén helyezkedik, Gruzuf település és az Aju-Dag hegy nyugati lejtője között. A temetkezések nagy részét feltárták a 20. század elején Ny. I. Repnyikov vezetésével.

A kriptákban és az egyszerű sírgödrökben 6–7. századi temetkezések találhatóak. Ezek külön-

böző mellékletekkel ellátott temetkezések: fibulák, övveretek és fülbevaló kapcsa, borostyán és karneol gyöngysor stb. A 8–10. századi sírok kővel kirakottak. Ezen periódus temetkezései szinte majdnem mindig melléklet nélküliek, ami a kereszténység terjedésének köszönhető. Az eltemetett emberek etnikai hovatartozását mindmáig nem sikerült még pontosan megállapítani, néhányat a szakértők a krími gótokhoz kapcsolnak, néhányat a hellenizált szarmata-alánokhoz.

TEPE-KERMEN

Tepe-Kermen (41. kép) városa a Kacsá folyó völgyében terül el, Bahcsiszerájtól 7 km-re délkeletre. A település egy elkülönülő, egyhektáros plató területén helyezkedik el, amelynek tengerszint feletti magassága eléri az 544 métert. A Kacsá völgyének platója 225 m fölé magasodik, ami márgás, lehullott anyaghoz vezet. A szakadékok magassága 10–12 m. A plató felett csupán az északkeleti oldal van meg.

Tepe-Kermen különlegessége abban rejlik, hogy összehasonlítva más barlangvárosokkal,

itt koncentrálódik a legtöbb barlang. Területén, megközelítőleg 1 hektáron több mint 250-et lehetett összeszámolni. Ebbe a számba még a szikla-belsőkből kialakított létesítmények (kb. 85%-a az összesnek) is belevették, amelyeket háztartási szükségletekre használtak, ezeknek 88%-a, (170–180 helyiség) az állatok tartására szolgált. A helyiségek megmaradó része a majorsági (vagy háztáji) telkekhez csatlakozott, és voltak ciszternák a víz tárolására. A nem háztartási célokat

szolgáló barlangokat lakótérként vagy temetkezési helyként hasznosították.

Tepe-Kermenben két templomot is létrehoztak. Egyikük az ún. „sekrestyés templom”, amely az északnyugati szakadékaiban van, ahova a platón leereszkedve lehet lejutni, a második templom pedig, az ún. „keresztelőkápolnás templom” a legnagyobb platón, annak északkeleti részén található. Tepe-Kermennek a közvetlen közelsége Bahcsiszerájhoz azt eredményezte, hogy mesterséges barlangok egész sorát alakították ki a 19. század elejétől, a legnépszerűbbeket sokan látogatták is.

A „keresztelőkápolnás templom”

A templomról a Szumarokov által a 19. század elején összeállított első kis leírásban is olvashatunk, majd a templomról szóló rövid leírásokat P. Keppen krími gyűjteményes kötete tartalmazza. Vannak leírásaink és rajzaink Djubua de Monpere összefoglalásában, és V. Kondaraki is említést tesz róla. Részletes információkat a rajzokból és G. Karaulov publikációjából kaphatunk. A szerző a kereszténység első századaira datálta az épületet. Karaulov felhívja a figyelmet, hogy a tartóoszlop összedőlt maradványait a szentély előtt látta a kutató, és fal-festménynek nem találta nyomait. A templom leírására és annak alaprajzainak meghatározására D. Sztrukov, A. Popov, E. Markov munkáiban bukkanhatunk rá.

1890-ben Bahcsiszeráj lakosa, I. Puzatov megtisztította a templomot a szeméttől, megjavította az ajtókat és az ablakokat, majd papot hívott, aki egyházi szertartást végzett itt. A férfi szintén említette a festett mészkőfeliratokat a bejárattal szembeni falon, le is másolta azokat, és átadta az Odesszai Régi Történelem Társaságának. V. Latisev publikálta a fordítást, a teljes szöveget nem sikerült helyreállítani. A város barlangtemplomainak teljes leírása és annak első részlete szerepel N. Borovko „Tepe-Kermen” (1913) cikkében. A kutató összegyűjtött minden ismert információt, ismertette a pontos méreteket, valamint lemásolta a „sekrestyés templom” apszisán szereplő görög feliratot.

1927-ben a tepe-kermeni barlangtemplomok rövid ismertetését állította össze I. Nyikolszkij, megemlítve a „keresztelőkápolnás templomot”. Egy a déli falon egy sír felett található felirat kapcsán Popandopolo-Keramev azt valószínűsítette, hogy

a barlangtemplomot – annak jellegzetességei alapján – nem lehet a 9–10. századnál korábbra datálni.

Az 1940-es években P. Babencsikov vizsgálta Tepe-Kermen templomait. Érdekes a megfigyelése, amely érinti a „keresztelőkápolnás templom” inkermani (29. kép) analógiáit: a kutató mindenekelőtt felhívja a figyelmet a fontos hasonlóságokra, mint a keresztelőkápolnák elhelyezkedésére a templomokban, amelyek régen a templomon kívül álltak, valamint a keresztelőkápolnához tartozó lépcsőkre.

Az említett munkán kívül Tepe-Kermen barlangtemplomait már számos mű tárgyalta, de ezek alapján véve mind ismétlik N. Borovko és A. Jakobszon már ismert következtetéseit, eredményeit. Vagyis kijelenthetjük, hogy Tepe-Kermen barlangtemplomai, hiába ismertek és a népszerűek, mégis keveset kutatták őket. A leírtak kivételével nem került sor építészeti vizsgálatra, nem születtek sem komoly eredmények, sem a datálást alátámasztó érvek.

Ami a kormeghatározást illeti: közvetlen kronológiai jelek által nem lehetséges egyértelműen meghatározni a templomot. A már említett, a déli falon a sír feletti felirat szintén nem jelöl dátumot. A. Jakobszon a „keresztelőkápolnás templomot” a 8–9. századra datálta. Hasonló létesítményeket Kappadókia 10–11. századi templomai között találhatunk. Látványlag fogódzót jelenthetnek egyes elemek, mint például a kereszték formája, amelyek analógiáit Kherszon kora középkori szentélyrekesztőin találjuk, a 11. századi szarkofágon, illetve az oltárasztal feletti baldachinon, valamint a 11. századi Jákob szerzetes beszédét tartalmazó kódex miniatúráin és más kései emlékeken is. A „keresztelőkápolnás templom” oszlopfőjén levő díszítőelem ornamentikáját a Kappadókiában található Halasz monostor templomának oszlopfőjén is megtalálhatjuk, amelyet a 11. századra datáltak. Ezért az ilyen jellegzetességekkel bíró templomokat nem datálhatjuk a 11. századnál korábbra.

Régészeti feltárásokat itt csak 1969–72-ben vezetett D. Talisz, amelyek alapján kijelenthető, hogy a város a 6. századtól egészen a 13–14. századig lakott volt.

A régészeti megfigyelések megfeleltethetőek a történeti eseményeknek. Tepe-Kermen láthatóan a 6–7. század végén alapították, várát a krími bizánci befolyás határán építették fel. Valószínűleg a falak egy időben épültek Eszki-Kermen, Mangup és Csufut-

Kale védműveivel (vö. 36. kép). Tepe-Kermenben virágzott az élet, amikor az ellenség behatolt a Krím délnyugati hegyes vidékeire. A városban nem találtak a 8–9. századra datálható régészeti leletet vagy abban az időben létesített épületeket/helyiségeket. Úgy tudjuk, hogy ebben az időben az élet a völgyben elhelyezkedő mezőgazdasági településeken folyt, mígnem a 10. században ezeket a településeket elpusztították.

A 11. századtól változott a helyzet. A Kazár Kaganátus gyengülése és bukása után a Krím ismételten a bizánci érdekszférába került, a feudalizáció

fejlődése a városi központok kialakulásához vezetett. Minden bizonnyal egy lehetett közülük Tepe-Kermen.

Muszáj megjegyezni, hogy éppen a 11. század közepén létesíthették a településen a barlangtemplomokat. Ezeken felül itt Tepe-Kermenben az egyetlen föld feletti templom egy egyhajós kápolna félkör alakú apszissal, amelynek méretei $5,5 \times 2,2$ méter, és D. Talisz a 11–13. századra datálta. A falak masszivitásából kiindulva a tudósok úgy gondolják, hogy a kápolna valamely nagy komplexum része volt.

TEPSZENY

Egy platón helyezkedik el a 8–10. századi telep. Az 1949-től 1953-ig tartó kutatásokat V. P. Babencsikov, a Szovjet Tudományos Akadémia vezetője irányította. A település ahhoz a periódushoz tartozik, amikor a Krím területére az Azovi-tenger mellékéről kazár kori alán betelepülés történt. Pusztulása a besenyőkhöz köthető. Az ásatások során feltárták néhány keresztény templom és lakóhelyiség maradványait, a szaltovói kultúrkör jellegzetes edényeit, malomkövek töredékeit, kufikus és bizánci érmek verőtüveit, amelyek körvonalazzák az itt lakók kereskedelmi kapcsolatait és foglalkozását (52. kép). A város falai még részben álltak, amikor 1927-ben egy földrengés lerombolta. M. Volosmeginu az 1927 előtti állapotot tanulmányozva megpróbálta feltérképezni a várost. Tepszeny antik időkben származó anyagát még nem sikerült megtalálni. Az első régészeti expedíciót, amely a települést kutatta, a Feodoszjai Galéria igazgatója N. A. Barszamov vezette.

A város első periódusának kezdete a 7–8. század határára tehető, ebbe az időszakba sorolhatóak a halszáлка alakzatban rakott falak (a szaltovói kultúrkörtől eltérő vonású) lakóházak romjai, valamint a nagy temető a település északnyugati részén. A 8–10. században (második periódus) a tepszenyi város az egyik legjelentősebb településnek számított a Délnyugat-Krímben. Lényegében a város területe (kiterjedése) elérte a 20 hektárt. Az emberek nagy kőházakban éltek, amelyek üveglakait helyben készítették. A városban ékszeripar is volt, illetve a kercsi ércből vasat nyertek. A leletek között találunk bizánci és arab érmeket, valamint *pithoszokat*, *amphorákat*, amelyek formája a fém edények formáját idézi. Az öt keresztény templom romjai a város vallási életéről árulkodnak. Köztük található egy nagy méretű bazilika (40×21 m), ami a Krímben ritkának számít.

UZENY-BAS

Uzeny-Bas temetője a Bajdarszkaja völgyben, Rogyinkovoje falu (rég. Szkolja) mellett, a hegy lejtőjén fekszik. 1907-ben Ny. I. Repnyikov átkutatta a sírmező területét, és „*nagy mennyiségű süllyedt gödröket*” tárt fel, valamint négy kriptás és egy aknasírt. 1926-ban Uzeny-Bas temetőjében N. L. Ernst ásatás során bukkant két kriptára, 1958-ban pedig E. V. Vejmar néhányszor megsemmisült és kifosztott sírboltot talált, szerény leletanyaggal. A Krími Tájvédelmi Múzeum archívumában Uzeny-Bas temetőjének megmenekült kriptáinak ásatási anyaga található, amelyeket még N. L. Ernst tárt fel 1927-

ben. Az 1. sírbolt a lejtőn, a löszös talajban feküdt, 1 méteres mélységben, tájolása észak-északkelet. A kripa két dromosszal (folyosóval) rendelkezett, amelyek a kamrába vezettek, és kőlappal voltak lezárva ($0,55 \times 0,50$ m és $0,7 \times 0,85$ m). Az első dromosz 2,3 m hosszú, 0,85 m szélességű, (a kriptába) bevezető nyílásának nagysága $0,85 \times 0,5$ m volt. A második dromosz hossza 2,1 m, szélessége 0,55 m, (a kamrába) bevezető nyílásának nagysága $0,5 \times 0,55$ m volt. A sírkamra ovális alakú volt, méretei: $2,7 \times 2,65$ m, magassága 1,3 m. A mennyezete boltíves. Az első dromosz bevezető nyílása 0,85 m

magasan volt a járószinttől tekintve, a második a járószinten helyezkedett el. Kezdetben a fülke lát-szólag egy dromosszal rendelkezett és a későbbiek során szélesítették a fülkét, és akkor alakították ki a másodikat. A sírboltban felnőtt nők és férfiak voltak eltemetve. N. L. Ernst közlése nyomán, a fülkéket megvizsgálva 14 és 15 embert temethettek el. Az 1. sírboltban két temetkezési réteget lehetett elkülöníteni. A csontvázak nagy része a hátán feküdt, nyújtott testhelyzetben, fejfelé észak-északkelet irányba. A csontvázak a felső szinten eltérően voltak tájolva. Az ásatás folyamán nem készült sírrajz, csupán a szöveges ásatási jelentésben van szó róluk.

Ami az Uzeny-Bas temetőjében levő sírok etnikai hovatartozását illeti, különböző vélemények léteznek. A kutatók jó része Ny. I. Repnyikov nyomán gótnak gondolja a temetőt, aki álláspontját arra alapozta, hogy meg lehetett találni a Szuuk-Szu temetőjének korábbi rétegeiben talált lelettipusokat a kriptákban. N. I. Ernst úgy határozta meg az

által feltárt sírboltokat, mint bizánci temetkezéseket, de nem datálta azokat. A. L. Jakobszon azt feltételezi, hogy Uzeny-Bas temetője, ugyanúgy ahogy az inkermani, szuuk-szui és eszki-kermani temetők, szarmata-alán hovatartozásúak lehettek, kisszámú gót eredetű temetkezésekkel. V. V. Kropotkin szerint az itteni szarmata-alánok genetikai kapcsolatban álltak az előttük ezen a területen élt 1. századi szkítákkal, akiknek a temetőjét is sikerült megtalálni a Krími Neapolisz, Inkerman és Csorno-Recs városok mellett. Később, néhány kutató az áttekintett sírboltokat alán-gót vegyes népességhez kötötte. A. K. Ambroz csatlakozott V. V. Kropotkin véleményéhez a sírboltokban levő temetkezési szokások helyi eredetét illetően. E. V. Vejmar az uzeny-basi temetőt a Délnyugat-Krím kora középkori lelőhelyeihez sorolta, amelyek már léteztek a 6. században. A szkíta-szarmata eredetű lakosságot a második hegynyulat egyik völgyébe szorították a régióban feltűnő nomádok.

VÁLOGATOTT IRODALOM

- DAVIDSON, G. R.: *The minor objects*. Corinth 12. Princeton–New Jersey 1952.
- TRAVLOS, J. – FRANTZ, A.: The Church of St. Dionysos the Areopagite and the Palace of the Archbishop of Athens in the 16th Century. *Hesperia* 34:3 (1965) 157–218.
- АЙБАБИН, А. И.: Салтовские наборы из Крыма. *Советская археология* 1977:1, 225–239.
- АЙБАБИН, А. И.: Погребения конца VII – первой половины VIII вв. в Крыму. In: *Древности эпохи Великого переселения народов V–VIII вв.* Отв. ред.: Амброз, А. К. – Эрдели, И. Ф. Москва 1982, 165–191.
- АЙБАБИН, А. И.: Этническая принадлежность могильников Крыма IV – первой пол. VII вв. In: *Материалы к этнической истории Крыма*. Киев 1987.
- АЙБАБИН, А. И.: *Этническая история ранневизантийского Крыма*. Симферополь 1999.
- АЙБАБИН, А. И.: Хазарский слой в Керчи. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии* 7 (2000) 168–185.
- АМБРОЗ, А. К.: Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы. *Советская археология* 1971:2, 96–123.
- АРТАМОНОВ, М. И.: *История хазар*. Ленинград 1962.
- АШИК, А.: *Боспорское царство с его палеографическими и надгробными памятниками, расписными вазами, планами, картами и видами* 1. Одесса 1848.
- БАБЕНЧИКОВ, В. П.: Итоги исследования средневекового поселения на холме Тепсень. In: *История и археология средневекового Крыма*. Ред.: Смирнов, А. П. Москва 1958, 88–146.
- ВАСИЛЬЕВСКИЙ, В. Г.: *Житие Иоанна Готского*. Труды 2:2. Санкт-Петербург 1912.
- ВЕЙМАРН, Е. В. – АЙБАБИН, А. И.: *Скалнстинский могильник*. Киев 1993.
- ВЕЙМАРН, Е. В.: От кого могли защищать готов в Крыму «длинные стены» Прокопия? In: *Античные традиции и византийские реалии. Античная древность и средние века* 17. Свердловск 1980, 19–33.

- Византийские очерки. Труды советских учёных к XV международному конгрессу византистов.* Отв. ред.: Удальцова, З. В. Москва 1977.
- Гадло, А. В.: Раскопки раннесредневекового селища у деревни Героевки в 1964 г. *Советская археология* 1969:1, 160–168.
- Деяния Вселенских соборов 7.* Казань 1873.
- ЗАВАДСКАЯ, И. А.: Проблемы стратиграфии и хронологии архитектурного комплекса «Базилика 1935 г.» в Херсонесе. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии* 5 (1996) 94–105.
- ЗИНЕВИЧ, Г. П.: *Антропологические материалы средневековых могильников Юго-Западного Крыма.* Киев 1973.
- КРОПОТКИН, В. В.: Могильник Суук-Су и его историко-археологическое значение. *Советская археология* 1959:1, 181–194.
- КРОПОТКИН, В. В.: *Клады византийских монет на территории СССР.* Свод археологических источников Е4-4. Москва 1962.
- КРОПОТКИН, В. В.: Могильник Чуфут-Кале в Крыму. *Краткие сообщения Института археологии* 100 (1965) 108–115.
- ЛОПАРЕВ, Х. М.: *Греческие жития святых VIII–X вв.* Петроград 1917.
- МАКАРОВА, Т. И.: Археологические раскопки в Керчи около церкви Иоанна Предтечи. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии* 6 (1998) 344–393.
- МОГАРИЧЕВ, Ю. М.: *Пещерные церкви Таврики.* Симферополь 1991.
- МОГАРИЧЕВ, Ю. М.: Пещерные сооружения средневековых городищ Юго-Западного Крыма. In: *Проблемы истории „пещерных городов” в Крыму.* Ред.: Могаричев, Ю. М. Симферополь 1992.
- ПЛЕТНЕВА, С. А.: Керамика Саркела-Белой Вежи. In: *Труды Волго-Донской археологической экспедиции* 2. Материалы и исследования по археологии СССР 75. Отв. ред.: Артамонов, М. И. Москва–Ленинград 1959, 212–272.
- ПЛЕТНЕВА, С. А.: Средневековая керамика Таманского городища. In: *Керамика и стекло древней Тмутаракани.* Отв. ред.: Рыбаков, Б. А. Москва 1963, 5–72.
- ПЛЕТНЕВА, С. А.: *От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура.* Материалы и исследования по археологии СССР 142. Москва–Ленинград 1967.
- ПЛЕТНЕВА, С. А.: *Очерки хазарской археологии.* Москва–Иерусалим 1999.
- РАВДНИКАС, В. Г.: *Пещерные города Крыма и готская проблема в связи со стадийным развитием Северного Причерноморья.* Известия Государственной Академии истории материальной культуры 12. Ленинград 1932.
- РЕПНИКОВ, Н. И.: Некоторые могильники области крымских готов. *Известия Императорской Археологической Комиссии* 19 (1906) 1–80.
- РЕПНИКОВ, Н. И.: Разведки и раскопки на Южном берегу Крыма и в Байдарской долине в 1907 г. *Известия Императорской Археологической Комиссии* 30 (1909) 99–126.
- РУДАКОВ, В. Е.: Бакла - малый городской центр Юго-Западного Крыма. In: *Античный и средневековый город.* Античная древность и средние века 18. Свердловск 1981.
- РУДАКОВ, В. Е.: Христианские памятники Баклы: Храмовый комплекс X–XIII вв. In: *Античная и средневековая идеология.* Античная древность и средние века 21. Свердловск 1984.
- РЫБАКОВ, Б. А.: *Ремесло Древней Руси.* Москва 1984.
- САЗАНОВ, А. В.: К хронологии цитадели Баклинского городища IX–XI вв. In: *Проблемы истории и археологии Крыма.* Ред. состав.: Могаричев, Ю. М. Симферополь 1994.